

DIYANET İLMÎ DERGİ

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/pub/did>

Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz'i*

Araştırma Makalesi

Tarih

Geliş Tarihi: 24 Mayıs 2025 Kabul Tarihi: 12 Mart 2026

Yazar: Muhammet İkbâl Aslan

Dr. Arş. Gör.

İstanbul Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

İstanbul-Türkiye

Yazar Katkı Oranı: %100

<https://ror.org/02kswqa67>

<https://orcid.org/0000-0002-0645-6645>

ikbal.aslan@istanbul.edu.tr

Atıf: Aslan, Muhammet İkbâl. "Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz'i*". *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 137-172.

<https://doi.org/10.61304/did.1705419>

Makale Bilgileri

Bu makale Prof. Dr. Ali Akyüz'ün danışmanlığında hazırlanan *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018) adlı tezden üretilmiştir.

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

İntihal: Benzerlik Taraması Yapıldı - intihal.net

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı: Makalenin hazırlanmasında yapay zekâ araçları kullanılmamıştır.

Etik Kurul Onayı: Bu makale için etik kurul onayı gerekmemektedir.

Etik Bildirim: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Yazar Çıkar Çatışması Beyanı: Herhangi bir yazarla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

DIYANET SCIENTIFIC JOURNAL

ISSN: 1300-8498

e-ISSN: 2822-2261

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/did>

The Handbook of Hadith Criticism: Muslim's *Kitāb al-Tamyīz*

Research Article

History

Received: 24 May 2025 Accepted: 12 March 2026

Author: Muhammet İkbāl Aslan

Dr. Research Assistant

Istanbul University

Faculty of Theology

Istanbul-Türkiye

Author Contribution Rate: %100

<https://ror.org/02kswqa67>

<https://orcid.org/0000-0002-0645-6645>

ikbal.aslan@istanbul.edu.tr

Citation: Aslan, Muhammet İkbāl. "Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in *Kitābü 't-Temyīz'*". *Diyanet İlmî Dergi* 62/1 (2026), 137-172.

<https://doi.org/10.61304/did.1705419>

Article Information

This article is based on the author's master's thesis entitled *A Hadith Methodological Analysis of Muslim's Kitāb al-Tamyīz* (Istanbul: Marmara University, Institute of Social Sciences, 2018), supervised by Prof. Ali Akyüz.

Review: Double-blind

Plagiarism: Plagiarism check was performed - intihal.net

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

AI Use Statement: No artificial intelligence tools were used in the preparation of this article.

Ethics Committee Approval: This article does not require ethics committee approval.

Complaints: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Authors Conflict of Interest Statement: There is no conflict of interest with any author.

This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz*'i

Öz

Erken dönem hadis münekkitleri tenkit yöntemleri hakkında genellikle açıklama yapmamışlardır. Konuyla ilgili hadis münekkitlerinden aktarılan nakillerde rivâyet ve râvi tenkidinin ilham ve tecrübe gibi belirsiz gerekçelerle açıklandığı görülür. *et-Temyîz* ise hadis tenkit faaliyetinin nasıl yapıldığını açıklayan en erken kaynaktır. Kitabın açıklayıcı ve tasvir edici üslubu, onu literatürdeki diğer eserlerden farklılaştırmaktadır. *et-Temyîz*'in günümüze ulaşan nüshasının bazı problemleri bulunsa da bu nüshanın eserin büyük kısmını ve genel muhtevasını yansıttığı görülür. Nüshada 25 ana başlık bulunmakta ve bunların her birinde bir rivayet detaylı bir şekilde incelenmektedir. Eser boyunca müellif hadisleri tenkit ederken “genel bilgiye muhalefet” ve “tek bir isnadın muârazası” olmak üzere iki ayrı yöntemi kullandığı tespit edilmiştir. Ancak her iki yöntem de “muhalefet” başlığı altında değerlendirilebilir. Buna göre müellif hadislerdeki hataları tespit ederken rivayetin diğer nakillerle uyumluluğuna dikkat etmekte ve buna göre hüküm vermektedir. Aslında Müslim'in kullandığı bu yöntem, erken dönem hadis münekkitlerinin tamamının rivayet ve dolayısıyla râvi hakkında hüküm verirken kullandığı muâraza metodudur.

Anahtar Kavramlar: Hadis, Müslim b. Haccâc, İlet, İsnad Tenkidi, Muâraza, *et-Temyîz*.

The Handbook of Hadīth Criticism: Muslim’s *Kitāb al-Tamyīz*

Abstract

Early hadīth critics were generally reluctant to articulate the principles underlying their evaluative practices. In reports attributed to them, judgments on narrations and narrators are often justified through imprecise notions such as intuition or personal experience. *al-Tamyīz* stands out as the earliest work to offer a systematic and detailed account of how hadīth criticism was conducted. Its explanatory and descriptive mode of analysis distinguishes it from other texts in the ‘ilal literature. Despite certain problems in the extant manuscript, the text appears to preserve most of the essential content of the original work. The surviving copy comprises twenty-five main chapters, each devoted to a close examination of a narration cited by Muslim. Throughout the work, the author evaluates narrations primarily through two approaches: contradiction with established knowledge and the comparison of a single isnād. Both approaches fall under the broader rubric of identifying contradiction. In practice, this method requires careful attention to the degree of consistency or inconsistency between a given narration and other transmitted reports. Muslim’s approach thus exemplifies the comparative mode of critique employed by early hadīth scholars in assessing both narrations and narrators.

Keywords: Hadīth, Muslim ibn al-Hajjāj, ‘Illa, Isnād Criticism, Mu‘ārada, *al-Tamyīz*.

Summary

The term *'illa*, which in later periods came to denote “a hidden defect that compromises the authenticity of a hadīth despite its outward soundness,” carried a broader range of meanings in the early period and emerged as a central focus of hadīth scholarship. Muslim's *Kitāb al-Tamyīz* is among the most important early works devoted to the study of *'ilal*. Only a single manuscript of this text has survived, and its date of production cannot be determined. The manuscript also exhibits two principal types of textual problems: abridgements and omissions. In passages where the author appears to have offered extended explanations, the scribe at times summarizes Muslim's remarks. In addition, at least seven narrations analyzed by Muslim are absent from the surviving copy. While the extant manuscript preserves twenty-five narrations, these omissions suggest that the original work examined approximately thirty-two. Even so, the surviving manuscript appears to transmit a substantial portion of the original text.

In attempting to date the work in its original form, the period of Ibn Ḥajar emerges as particularly significant. Ibn Ḥajar (d. 852/1449) not only possessed an isnād for the book but also cited material attributed to it that does not appear in the extant manuscript. After Ibn Ḥajar's time, however, the textual history of the work becomes difficult to trace. Later references either depend on earlier literature or correspond closely to the contents of the surviving manuscript, offering no clear evidence for the transmission of a more complete version.

Early hadīth critics rarely offered detailed accounts of the methods they used to evaluate narrations. Contemporary reports often attribute such criticism to inspiration, accumulated professional experience, or a level of expertise inaccessible to the untrained. It is in this context that the significance of *al-Tamyīz* becomes clear. In this work, Muslim provides one of the earliest systematic discussions of how narrations and transmitters were subjected to critical scrutiny. His aim differs from that of earlier *'ilal* works, which sought primarily to identify and catalogue large numbers of flawed reports. Instead, Muslim focuses on elucidating the principles and procedures by which narrations and narrators were assessed. This methodological concern distinguishes *al-Tamyīz* from other early contributions to the genre. Muslim examines a relatively small number of narrations, analyzing each in depth to demonstrate how errors in transmission may be detected. A close reading of the work as a whole, together with its introduction, suggests that it was not directed chiefly at specialists among the Ahl al-Ḥadīth, but rather

conceived as a guide for those seeking to understand the foundations and practice of hadīth criticism. In this respect, *al-Tamyīz* occupies a distinctive place within the early *‘ilal* literature.

As indicated in its introduction, *al-Tamyīz* employs two principal methods of critique in the evaluation of narrations. The first, which Muslim describes as the more readily identifiable, is contradiction with generally accepted knowledge. Under this principle, a narration is judged erroneous if it conflicts with information that is widely known and commonly transmitted, on the assumption that such a contradiction indicates a mistake on the part of the transmitter. The second method is what may be termed the comparison of a single isnād. Here, Muslim examines the various chains through which a given hadīth is transmitted, comparing the reports of individual transmitters once the isnād branches. If one narrator diverges from the majority, Muslim typically concludes that this transmitter has erred. In a limited number of cases, however, the author attributes the error not to the narrator at the point where the isnād first diverges, but to a transmitter at a lower level. Such judgments appear to rest on Muslim’s broader assessment of a narrator’s reliability: when a transmitter is known for frequent mistakes, or for relaying flawed reports from a particular teacher, Muslim locates the source of the error accordingly.

An examination of the two methods employed by Muslim throughout the work shows that both can be subsumed under the broader notion of contradiction. From this perspective, Muslim’s central concern is the degree of consistency or inconsistency between a given narration and other transmitted reports. This mode of critique corresponds to the *mu‘āraḍa* method used by early hadīth critics more generally. *Kitāb al-Tamyīz* is therefore significant as the earliest known work to articulate this method in an explicit and systematic manner.

Giriş

Hadislerde yer alan ve müteahhir dönemde “dış görünüşü itibariyle hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusur” olarak tanımlanan,¹ ancak mütekaddim dönemde daha geniş bir kullanım alanına sahip olan illet ve ilelü'l-hadîs ilmi, muhaddislerin en önemli uğraşı alanlarından biridir. İlelü'l-hadîs konusunda klasik dönemden itibaren birçok eser kaleme alınmıştır. Özellikle Yahya b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-9), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ebû Zür'a (ö. 264/878), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi isimler bu alanın önemli çalışmalarını kaleme alan âlimlerdir.

İlletle ilgili klasik ve modern dönemde yapılan çalışmalarda bu âlimlerin ve eserlerinin isimleri sıkça zikredilmiş, üzerlerine birçok çalışmalar yapılmıştır. Ancak 3./9. asrın en önemli hadis âlimlerinden Müslim b. el-Haccâc'ın (ö. 261/875) *et-Temyîz*'i pek fazla gündeme getirilmemiştir. Hâlbuki Müslim'in bu eseri hem illetin tespiti hem de daha genel anlamda râvi ve rivayet tenkidinin keyfiyetine dair önemli bilgiler içermektedir. Müslim hakkındaki modern çalışmalarda müellifin genellikle *Sahih*'i gündeme alınmış, *et-Temyîz* ise ikinci planda kalmıştır. Ancak son yıllarda eser üzerine yapılan çalışmaların sayısının artması sevindiricidir.

et-Temyîz üzerine yapılan en erken çalışmalardan biri Mustafa Taş'ın “Müslim'in Kitâbü't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri” adlı makalesidir. Ancak ilgili makale eserin detaylı bir incelemesini değil, belirli örneklerin tercümesini içermektedir.² Mehmet Çilek'in aslen yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri* isimli kitabı,³ Taş'ın çalışmasına kıyasla daha detaylı olsa da Müslim'in *et-Temyîz*'de incelediği her bir hadisin detaylı anlatımına odaklanmıştır ve müellifin metodunu tespit etmede yeterli değildir.⁴ Muhammet İkbâl Aslan'a ait *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi* adlı yüksek lisans tezinde ise eserin nüshası, tarihî

¹ Detaylı bilgi için bk. Muhittin Düzenli, *Hadiste Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 50-9.

² Mustafa Taş, “Müslim'in Kitâbü't-Temyîz Adlı Eserinde Hadis Tenkit Örnekleri”, *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 10/1 (Haziran 2017), 127-139.

³ Mehmet Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017).

⁴ Eserin detaylı bir değerlendirmesi için bk. Muhammet İkbâl Aslan, “Mehmet Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, Ankara: Fecr Yayınları 2017), 164 sayfa.”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/1 (Haziran 2018), 170-6.

serüveni gibi hususlar incelendikten sonra Müslim'in kitaptaki yöntemi detaylı bir şekilde incelenmektedir.⁵

Mehmet Ali Çalgan'a ait "İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi" adlı makale *et-Temyîz* üzerine yapılmış bir diğer akademik çalışmadır.⁶ İlgili makale, metin tenkidi özelindedir ve Müslim'in eser boyunca uyguladığı yöntemin detaylı bir anlatımı çalışmanın temel hedeflerinden değildir. Bu çalışmaların yanı sıra son yıllarda eser üzerine bazı şerhler kaleme alınmıştır. *et-Temyîz*'deki rivayetlerin detaylı bir şekilde şerh edildiği Abdullah b. Abdurrahman b. Muhammed Sa'd'a ait *el-Vecîz fî şerhi Kitâbi't-Temyîz*⁷ ve çok daha kısa açıklamalardan oluşan Hâfız b. Muhammed Abdullah'ın *Fethu'l-Azîz bi şerhi nakdi'l-İmâm Müslim fî Kitâbi't-Temyîz*⁸ adlı eserleri bu çalışmalara örnek olarak zikredilebilir. Ancak bu eserler de Müslim'in hadis rivayet tenkidinin bütüncül bir açıklamasından ziyade rivayetlerin tek tek şerhine odaklanmaktadır.

et-Temyîz üzerine son birkaç senede artan bir ilgi bulunsa da Müslim'in eser boyunca uyguladığı hadis tenkit yöntemi detaylı bir şekilde araştırılmamıştır. Aşağıda Müslim'in *et-Temyîz*'i çağdaş diğer araştırmalardan farklı olarak ayrıntılı şekilde incelenecektir. Öncelikle eserin günümüze intikal eden tek nüshası, bu nüshanın problemleri ve günümüze orijinal haliyle ulaşip ulaşmadığı ele alınacak, ardından Müslim'in eser boyunca uyguladığı hadis tenkit yöntemi belirli örnekler üzerinden gösterilecektir.

1. *et-Temyîz*'in Nüshası, Müslim'e Aidiyeti ve Tarihi Serüveni

Müslim'e atfedilen *et-Temyîz*'in günümüze ulaşabilen yalnızca bir yazma nüshası bulunmakta⁹ ve eserin bütün neşirleri bu nüshaya dayanmaktadır.¹⁰ Birtakım problemler barındıran söz konusu nüshanın

⁵ Muhammet İkbâl Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

⁶ Mehmet Ali Çalgan, "İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi", *HADITH Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021).

⁷ Abdullah b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sa'd, *el-Vecîz fî şerhi Kitâbi't-Temyîz*, nşr. Hâid b. Ciza' b. Hâlid (Riyad: Dâru Atlas, 1442/2021).

⁸ Hâfız b. Muhammed b. Abdullah, *Fethu'l-Azîz bi şerhi nakdi'l-İmâm Müslim fî Kitâbi't-Temyîz* (Medine: Mektebetü's-Sutûri'l-Bahs el-İlmî, 1446/2024).

⁹ Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fevzi Hicâzî (Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/277.

¹⁰ Tespit edildiği kadarıyla eserin altı neşri bulunmaktadır. Bu makalede A'zamî, Muhammed Subhî Hasan Hallâk, Muhammed b. Ali el-Ezherî, Abdülkâdir Mustafa el-Muhammedî, Sâlih b. Ahmed Deyyân ve Ahmed b. Mustafa Şaban'a ait neşirler arasında Muhammed Mustafa el-Muhammedî neşri esas alınacak, ihtiyaç duyulup

yazım tarihine dair farklı değerlendirmeler olsa da¹¹ bunların herhangi birini tercih etmek mümkün değildir. Zira nüshanın üzerinde müstensihin ismi veya yazım tarihine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır.

Nedîm'in (ö. 385/995[?]) *el-Fihrist*'inde Müslim'in eserleri arasında *et-Temyîz* zikredilmemişse de sonraki dönemlerde Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071),¹² Sem'ânî (ö. 562/1116),¹³ İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179),¹⁴ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201),¹⁵ Nevevî (ö. 676/1277),¹⁶ Zehebî (ö. 748/1348),¹⁷ İbn Hacer (ö. 852/1449),¹⁸ Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657),¹⁹ Sıddîk Hasan Han (ö. 1307/1890),²⁰ Ziriklî (ö. 1976)²¹ ve Fuad Sezgin (ö. 2018)²² gibi birçok âlim Müslim'e ait *Kitâbü't-Temyîz* adlı bir eserden bahsetmektedir. Bu bibliyografik atıfların yanı sıra farklı ilim dallarına ait çalışmalarda da *et-Temyîz*'e Müslim'in kitabı olarak atıf yapılmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla *et-Temyîz*'e açıkça atıf yapan ilk müellif İbn Battâl'dır

diğer neşirlerin kullanılması halinde bunlar parantez içerisinde belirtilecektir. *et-Temyîz*'in neşirlerinin değerlendirilmesi için bk. Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i*, 13-16.

- ¹¹ Nâsiruddîn el-Elbânî, *Fihrusu mahtûtâtî'l-Mektebeti'z-Zâhiriyye el-müntehab min mahtûtâtî'l-hadîs*, nşr. Meşhûr Hasan Âl Selman (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2001), 546; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Kitâbü't-Temyîz*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Riyâd: Vizâretü'l-Me'ârif, 1410/1989), 160 (nâşirin girişi); Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/277.
- ¹² Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Mahmûd et-Tahhân (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1402/1983), 2/186.
- ¹³ Ebu's-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fî mu'cemi'l-kebir*, nşr. Münîre Nâcî Sâlim (Bağdat: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975), 2/283.
- ¹⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehrese*, nşr. Muhammed Fuâd Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 181.
- ¹⁵ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülük ve'l-ümem*, nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 12/171.
- ¹⁶ Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât* (b.y., Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/91.
- ¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî (b.y.: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmânî, 1375/1955), 2/590; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 12/ 579.
- ¹⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 160.
- ¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Muallim Fırat (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1360-2/1941-3), 1/283.
- ²⁰ Sıddîk Hasan Han, *el-Hitta fî zikri's-sihâhi's-sitte*, nşr. Ali Hasan el-Halebî (Beyrut: Dâru Ammâr, ts.), 448.
- ²¹ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusü terâcimi'l-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1423/2002), 7/222.
- ²² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/277.

(ö. 449/1057).²³ İbn Battâl'dan sonra İbn Abdilber (ö. 463/1071),²⁴ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245),²⁵ İbn Dakîku'l-İd (ö. 702/1302),²⁶ Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361),²⁷ İbn Receb (ö. 795/1393),²⁸ İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401),²⁹ İbn Hacer (ö. 852/1449),³⁰ Sehâvî (ö. 902/1497)³¹ ve Zürkânî (ö. 1122/1710)³² gibi âlimler *et-Temyîz*'e atıf yapmışlardır. İlgili atıfların çoğunun günümüze ulaşan *et-Temyîz* ile uyumlu olması, Sem'ânî,³³ İsbîlî³⁴ ve İbn Hacer'in³⁵ *et-Temyîz*'e ait isnadlarını³⁶ eserlerinde zikretmeleri eserin Müslim'e ait olduğunu göstermektedir. Ancak bu tespit edilen 71 atfın 45'i bugünkü nüshada bulunurken 26'sı nüshada yer almamaktadır. Bu durum eserin büyük bir kısmının kayıp olduğunu düşündürülebilirse de³⁷

²³ Ebü'l-Hasan Ali b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Ebü Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 3/222.

²⁴ Ebü Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî – Muhammed Abdülkebir el-Bekrî (b.y.: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûn, 1387/1967), 1/366.

²⁵ Ebü Amr Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ulümü'l-hadîs*, nşr. Nüreddin Itr (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998), 280.

²⁶ Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali, *el-İlmâm bi ehâdîsi'l-ahkâm*, nşr. Muhammed Hallûf (b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1434/2013), 511. *et-Temyîz*'e atıfla zikrettiği ifadeler bugünkü nüshada bulunmamaktadır.

²⁷ Ebü Abdullah Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, nşr. Kâmil Uvayza (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999), 2/632; krş. Müslim, *et-Temyîz*, 177-9. Moğultay b. Kılıç, *Şerhu Süneni İbn Mâce*, 1/661.

²⁸ Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb el-Bağdâdî ed-Dîmeşkî, *Fethu'l-bârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Târik b. İvedullah (b.y., Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1996), 1/364; a.mlf., *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2001), 2/642; a.mlf., *Câmi'ü'l-ulûm ve'l-hikem*, nşr. Şuayb el-Arnaût – İbrahim Bâcis (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014), 2/232.

²⁹ Ebü Hafs Ömer b. Ali, *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*, nşr. Hâlid er-Rebbât vd. (Katar: Dâru'l-Felâh 1429/2008), 9/145. Söz konusu atıf bugünkü *et-Temyîz* nüshasında bulunmamaktadır.

³⁰ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 3/132, 368.

³¹ Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *Fethu'l-Mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, nşr. Ali Hasan Ali (Kahire: Mektebü's-Sünne, 1424/2003), 4/63.

³² Ebü Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta'* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 2/148.

³³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/283.

³⁴ İbn Hayr el-İsbîlî, *Fehrese*, 181.

³⁵ İbn Hacer, *el-Mu'cem*, 160.

³⁶ Söz konusu üç müellifin kitaba ait isnadları ve eserin râvileri hakkında detaylı bilgi için bk. Aslan, *Müslim'in Kitâbü'l-Temyîz*'i, 20-3.

³⁷ A'zamî eserin büyük bir bölümünün kayıp olduğunu söyleyip aslında kitabın şu anki mevcut nüshadan çok daha geniş bir hacme sahip olduğunu belirtir (Müslim, *Kitâbü'l-Temyîz*, 161 [nâşirin girişi]).

bugünkü nüshada yer alamayan atıfların birbirlerinin tekrarı olması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Bu bilgilere göre *et-Temyîz*'in Müslim'e ait olduğu konusunda bir şüphe bulunmadığı söylenebilir. Ancak günümüze ulaşan *et-Temyîz* nüshasının bazı önemli problemleri vardır. Bu problemleri ihtisarlar ve düşmeler olmak üzere iki grup halinde ele almak mümkündür. *et-Temyîz* nüshası incelendiğinde eserde Müslim'e ait olamayacak ihtisarların bulunması dikkat çeker. Eserde bu türden örnekler çoksa da burada yalnızca söz konusu ihtisarların boyutunu gösteren bir örnek zikredilecektir.³⁸ *et-Temyîz*'de Müslim, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) mîkât yerleri hakkında naklettiği bir rivayeti inceler. Rivayeti Mâlik'ten nakleden Abdurrezzâk es-San'ânî'nin (ö. 211/826-7) hatalı rivayetini aktaran Müslim, doğru kabul ettiği isnadları zikredip hadis hakkında bazı açıklamalarda bulunur. Bu noktada kitaba bir başkası dâhil olur ve “Müslim, Abdurrezzâk'ın [hadisi] iyi ezberlemediğine dair birçok şey söyledi [و ذكر كلما كثيرا يدل على أن عبد الرزاق لم يحفظ]” diyerek müellifin ifadelerini özetler.³⁹

İhtisarların yanı sıra günümüzdeki *et-Temyîz* nüshasında Müslim'e ait bazı ifadelerin düştüğü de anlaşılmaktadır. Nitekim Müslim sonrası literatür tarandığında eserden yapılan bazı alıntılar bugünkü nüshada bulunmadığı görülmektedir. Bu alıntılar incelendiğinde bunların gerçekten *et-Temyîz*'in bir parçası olması muhtemeldir. Mevcut nüshada bu türden yedi rivayet tespit edilmişse de⁴⁰ burada İbnü's-Salâh'ın *Ulümü'l-hadîs*'indeki atıflarından biri zikredilebilir. İbnü's-Salâh, münker hadisin bir kısmı olduğunu söylediği “râvinin diğer sika râvilere muhalefet ederek tek başına naklettiği hadis” türüne örnek olarak İmam Mâlik'in “Zührî → Ali b. el-Hüseyin → Ömer b. Osman” isnadıyla naklettiği “Müslüman kâfire, kâfir de müslümana mirasçı olamaz” rivayetini vermektedir. Ardından hadisle ilgili “*Sahîh* sahibi Müslim *et-Temyîz*'de Zührî'nin ashâbından bu rivayeti nakleden herkesin⁴¹ [Zührî'nin hocasının ismini Ömer b. Osman olarak değil] Amr b. Osman olarak okuduklarını zikreder... Müslim ve başka âlimler, Mâlik'in bu hadiste hatalı olduğuna hükmetmişlerdir”

³⁸ Nüshadaki ihtisarlar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîzi*, 24-8.

³⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 187.

⁴⁰ Nüshadaki düşmeler hakkında detaylı bilgi ve diğer örnekler için bk. Aslan, *Müslim'in Kitâbü't-Temyîzi*, 28-33.

⁴¹ Zührî'nin öğrencilerinden İbn Cüreyc, Ma'mer b. Râşid ve İbn Uyeyne'nin nakillerinde ilgili râvinin ismi Amr b. Osman olarak zikredilir bk. Ebü Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle 1421/2001), 36/138; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye – Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991), “Ferâiz”, 1.

açıklamasını yapar.⁴² Ancak günümüze ulaşan nüsha incelendiğinde bu bilginin yer almadığı görülmektedir.

İbn Receb'in konuyla ilgili ifadeleri de İbnü's-Salâh'ın yaptığı bu alıntının gerçekten *et-Temyîz*'in bir parçası olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Zira İbn Receb'in belirttiğine göre *et-Temyîz*'de Mâlik'in Zührî'den hatalı şekilde naklettiği üç rivayet bulunmaktadır.⁴³ Ancak bugünkü nüshada Mâlik'in Zührî'den hatalı naklettiği sadece bir rivayet vardır.⁴⁴ Dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın zikrettiği bu alıntının *et-Temyîz*'de Mâlik'in hatalarına dair zikredilen rivayetlerden bir diğeri olduğu söylenebilir.⁴⁵

et-Temyîz nüshasının tarihî serüveni incelendiğinde esere mevcut nüshada yer almayan bilgiler izafe eden son müelliflerden birinin Mübârekpûrî⁴⁶ ve öncesinde de Zürkânî olduğu görülmektedir.⁴⁷ Ancak onların kitaba atıf yaparak zikrettiği bilgilerin İbn Hacer gibi önceki müelliflerden alındığı, dolayısıyla orijinal olmadıkları dikkat çeker.⁴⁸ 8./14. ve 9./15. yüzyıla gelindiğinde ise *et-Temyîz*'e bugünkü nüshada yer almayan bilgilerin yoğun olarak izafe edildiği, İbn Receb, İbnü'l-Mülakkın ve İbn Hacer gibi müelliflerin esere şerhlerinde atıf yaptıkları görülür. Özellikle İbn Hacer'in bu eserin bir isnadına sahip olması ve bugünkü nüshada yer almayan bilgileri zikredip sonraki literatürü etkilemesi,⁴⁹ *et-Temyîz*'in en azından İbn Hacer döneminde tam haliyle bulunduğunu düşündürmektedir. Eserin tam halinin İbn Hacer'den sonrasına ulaşması mümkün olsa da bunun tespiti zordur. Zira bu tarihten sonra esere yapılan atıflar ya önceki literatür üzerinden yapılmıştır ya da mevcut nüshada bulunmaktadır.⁵⁰

2. *et-Temyîz*'in Yazılış Amacı ve Muhteva Tahlili

Klasik dönemde özellikle hicri ilk üç asırda Ehl-i hadis âlimleri tarafından kaleme alınan eserlerin yazılış amacını belirlemek çoğu zaman kolay değildir. Zira ilgili dönemdeki müellifler genellikle eserlerine bir "Mukaddime" ile başlamadıkları gibi kitap içerisinde de rivayet nakli

⁴² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 81-82.

⁴³ İbn Receb, *Şerh*, 2/671.

⁴⁴ Müslim, *et-Temyîz*, 197-198.

⁴⁵ Mâlik'in bugünkü *et-Temyîz* nüshasında olmayan diğer bir hatası için bk. İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 6/219; İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavdîh*, 9/145.

⁴⁶ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i'l-Tirmizî*, nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf (b.y., Dâru'l-Fikr, ts.), 4/279.

⁴⁷ Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, 3/216.

⁴⁸ İbn Dakîku'l-İd, *el-İlmâm*, 511; İbnü'l-Mülakkın, *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsar el-vâkı'a fi'ş-şerhi'l-kebîr*, nşr. Mustafa Ebu'l-Gayt vd. (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 7/609; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 5/256.

⁴⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995), 5/256, 282; krş. Zürkânî, *Şerhu'l-Muvatta'*, 3/69, 216.

⁵⁰ Örneğin bk. Şevkânî, *Tuhfetü'z-zâkirîn*, 350; krş. Müslim, *et-Temyîz*, 141-6.

dışında çok az konuşurlar. Ancak *et-Temyîz*'in bu durumun istisnalarından biri olduğu söylenebilir. Nitekim Müslim *es-Sahîh*'inde olduğu gibi *et-Temyîz*'inde de eserine bir mukaddimeyle başlamıştır. Ayrıca *et-Temyîz*'in muhtevası da ilgili dönemde kaleme alınmış diğer ilel türü eserlerle karşılaştırıldığında kitabın yazılış amacına dair önemli bilgiler sunmaktadır.

et-Temyîz'in mukaddimesinde Müslim, bir kişinin yanına geldiğini ve bazı kimselerin hadisler hakkında hüküm vermenin mümkün olmadığını söylediklerini, cerh-ta'dîlin gıybet olduğunu ve hadislerin sahihi ile zayıfının birbirinden ayıramayacağını iddia ettiklerini anlatır.⁵¹ Ardından yanına gelen bu kişinin kendisinden, hadislerde hata yapan ve bu hatalar sebebiyle yanlış kabul edilen rivayetleri açıklamasını istediğini belirtir.⁵² Dolayısıyla *et-Temyîz*'in aslında hadis tenkidinin ilmî bir geçerliliğinin bulunmadığı ve cerh-ta'dîlin gıybet olduğunu söyleyen bir grubun iddialarına karşı yazıldığı söylenebilir.

Hadislerin tashih ve taz'îfinin mümkün olmadığını söyleyen ve cerh-ta'dîli gıybet olduğunu iddia eden grubun kimliği, eserin muhataplarının belirlenmesi bakımından önemlidir. Klasik dönemde söz konusu itirazlar genellikle zâhid ve sûfi çevrelerden gelse⁵³ de Ehl-i hadis içerisinde de bazı kişilerin cerh-ta'dîl faaliyetinde bulunan âlimlere benzer eleştiriler yönelttiği aktarılmaktadır.⁵⁴ Ancak aşağıda da zikredileceği üzere Müslim'in kitap boyunca takip ettiği yöntemden hareketle eserin doğrudan Ehl-i hadis'i hedef almadığı söylenebilir.

Müslim yukarıda zikredilen bilgilerin ardından mukaddime bölümünde hadisin dikkatli bir şekilde alınıp hata yapılmadan nakledilmesi hakkında bir bâb açar ve burada sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönem âlimlerine ait 32 rivayet zikreder.⁵⁵ Sahâbeden aktarılan rivayetlerde müellif, hadislerin sahâbe döneminden itibaren titizlikle nakledildiğini vurgular. Tâbiûn ve sonraki tabakalardaki kimselerden aktardığı rivayetlerin bir kısmında bazı önemli âlimlerin hafızasının güçlü olduğu teması bulunurken, bazı

⁵¹ Müslim, *et-Temyîz*, 83.

⁵² Müslim, *et-Temyîz*, 84.

⁵³ Örnek olarak Abdullah b. el-Mübârek ve Ahmed b. Hanbel'in sûfi çevrelerce eleştirildiğine dair bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, nşr. Hasan Abdülmün'im es-Selbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013), 57; İbn Receb, *Şerh*, 1/349-50. Ayrıca bk. Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Mekkî, *Kütü'l-kulüb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, nşr. Mahmûd İbrahim Muhammed er-Radvânî (Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1422/2001), 1/485; Abdullah Aydınlı, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1986), 115-6; Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfiler -H. IV/M. X. Asır-* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 210-3.

⁵⁴ Seyit Ali Güşen, "Cerh-Ta'dîle Karşı Gıybet Eleştirisinin Tarihi Süreci", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55/1 (Haziran 2021), 76-9.

⁵⁵ Müslim, *et-Temyîz*, 92-101.

nakillerde ise bu âlimlerin hadis naklindeki yetkinliğinin mukayesesi vardır. Örneğin bu rivayetlerin birinde İbn Avn (ö. 151/768), Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/749) kendisine muhalefet ettiği hadislerde Eyyûb'un hadislerini aldığı söyler.⁵⁶ Bu tür rivayetlerde Müslim, sika da olsa râvilerin bazı rivayetlerde hata yapabileceğini ve bu gibi durumlarda iki râvi arasında tercih yapmak gerektiğini belirtir. Bazı rivayetlerde ise Müslim cerh-ta'dîlin gıybet olmadığına dair Ehl-i hadis âlimlerinden rivayetler nakletmektedir.⁵⁷ Kitabın muhtevası ve muhatapları açısından önemli bilgiler sunan bu rivayetlerin ardından müellif, ehl-i ilmin isnad ve metinlerini hatalı bulduğu rivayetleri tek tek (*hadîsen hadîsen*) açıklayıp bunlardaki illetleri belirteceğini bildirir.⁵⁸

Eserin genel muhtevasına bakıldığında bugünkü nüshada 25 ana başlık bulunduğu ve bu başlıkların her birinde bir rivayetin incelendiği görülmektedir. Sonraki literatürde yer alan atıflar vasıtasıyla tespit edilen yedi rivayet de göz önüne alındığında eserde en azından 32 ana başlığın yer aldığı söylenebilir. Oldukça sistematik olan eserde, bir rivayet hariç⁵⁹ diğer tüm başlıklarda müellif ilk önce hatalı olan rivayeti zikreder, ardından bu rivayete muhalif olan ve doğru kabul ettiği nakilleri aktararak ilgili hadisin niçin zayıf olduğunu açıklar.

et-Temyîz öncesi ile literatürü incelendiğinde bu alanda eserleri bulunan Yahya b. Maîn, Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in kitaplarında, illetli hadislerin yalnızca hatalı kısımlarına değinmekle yetindikleri görülmektedir. *et-Temyîz*'de ise her ne kadar incelenen rivayet sayısı yukarıdaki mezkûr eserlere göre çok daha az olsa da müellifin mukaddimedede vadettiği üzere her bir rivayet tek tek ve ayrıntılı olarak incelenir. Dolayısıyla eserin bu yönü ve Müslim'in mukaddimedeki ifadeleri göz önüne alındığında *et-Temyîz*'in yazılış amacının, hadis tenkidini öğrenmek isteyenlere bu faaliyetin nasıl yapıldığını anlatmak, ayrıca rivayet ve râvi tenkidini kabul etmeyenlere karşı bir cevap olması için yazıldığı söylenebilir. Zira Müslim, diğer münekkithler gibi eserinde yalnızca kendi talebelerini ve Ehl-i hadisi hedef alsaydı, onun hadislerdeki illetlere önceki literatürde olduğu gibi kısaca değinmesi yeterli olurdu. Ancak eserde az sayıdaki rivayet oldukça kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Dolayısıyla Müslim'de "anlaşılır olma" endişesinin daha belirgin bir şekilde hissedildiği görülmektedir. Yukarıda ismi zikredilen diğer müellifler ise açıklayıcı ve tasvir edici bir üslup yerine sorulan sorulara doğrudan cevap vermektedirler.

⁵⁶ Müslim, *et-Temyîz*, 101.

⁵⁷ Müslim, *et-Temyîz*, 101-2.

⁵⁸ Müslim, *et-Temyîz*, 104.

⁵⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 166.

3. Müslim'in *et-Temyîz*'deki Hadis Tenkit Yöntemi: Muâraza

Hadis ilminin en zor konularından biri kabul edilen⁶⁰ ve müteahhir dönemde yalnızca sika râvilerin rivayetlerinde bulunan hatalar için kullanılan illetin, erken dönemde daha geniş bir anlama sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim mütekaddim dönem âlimleri râvisi ister sika ister zayıf olsun rivayetlerdeki bütün vehim ve hataları illet kapsamına dahil etmişlerdir.⁶¹ Bununla birlikte erken dönem münekkitleri hadislerdeki hataları, yani illetleri tespit ederken uyguladıkları yöntemi açıklama konusunda pek istekli davranmamışlardır.

İlletin tespitine dair nakillere bakıldığında genellikle rivayet tenkidinin yani illet tespitinin başkalarının anlayamayacağı bir ustalıkla, meslekî tecrübeyle ya da ilhamla açıklandığı görülmektedir. Örneğin Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-4) “Hadis bilgisi ilhamladır. Hadisi ta’lîl eden âlime ‘Bunu hangi sebeple söyledin?’ diye sorulacak olsa [cevap verecek] bir delili olmaz” der.⁶² Bunun yanı sıra hadis tenkidinin, rivayetlerin birbirleriyle mukayesesine dayandığına dair bilgiler de aktarılmaktadır. Nitekim Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) “Hadislerin sahih olanlarını bilmek istiyorsan, onları birbirleriyle mukayese et.” demiştir.⁶³

İlletin tespiti hakkında erken dönem münekkitlerinden aktarılan muğlak ifadeler sonraki dönemlerde de tekrar etmiştir.⁶⁴ Bununla birlikte hadis usûlü âlimleri illetlerin nasıl tespit edildiğine dair birtakım yöntemler

⁶⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavnâhi Nuhbeti'l-fiker*, nşr. Nureddin Itr (Kahire: Dâru'l-Basâir, 1432/2011), 92.

⁶¹ İbnü's-Salâh, *Ulümü'l-hadis*, 90-3; Ebü'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyn el-İrâkî, *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*, nşr. Abdüllatîf el-Hümeym - Mâhir Yasin el-Fahl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/288; Emîr Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *Tavnâhu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr*, nşr. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011), 2/420-421; Mâhir Yasin el-Fahl, *Eseru ileli'l-hadis fî ihtilâfi'l-fukahâ* (Ammân: Dâru Ammâr, 1420/2000), 15; Muhammed Mücîr el-Hatîb, *Ma'rifetü medâri'l-isnâd ve beyânü mekânatihi fî ilmi ileli'l-hadis* (Riyâd: Dâru'l-Meymân, 1428/2007), 1/189-190. İbn Ebî Hâtîm'in *el-İlel*'i üzerine yapılan bir incelemede eserde 247 adet hadisin gizli olmayan kusurlar sebebiyle illetli kabul edildiği belirtilmiştir (Fahl, *Eseru ileli'l-hadis*, 15-16).

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Ma'rifetü ulümi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi*, nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm (Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010), 377. Hamza el-Melibârî bu ifadeyi şöyle yorumlar: “Yani avâmın anlayacağı bir delili yoktur. Yoksa kendi içerisinde bir delili ve yöntemi vardır.” (*el-Hadisü'l-ma'lûl -kavâ'id ve davâbit-*, [Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996], 18).

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/296.

⁶⁴ Örneğin bk. İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 92; İbn Hacer, *en-Nuket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr (Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1404/1984), 2/711; Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tedribu'r-râvi fî şerhi Takribu'n-Nevâvi*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Yusr – Dâru'l-Minhâc, 1437/2016), 3/345-346; Subhî es-Sâlih, *Ulümü'l-hadis ve mustalahuhü* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), 180. Mütekaddim dönemde âlimlerinin illetin tespitine

zikretmişlerdir. Örneğin İbnü's-Salâh illet tespitini sadece hadis ilminde önemli bir seviyede olan âlimlerin yapabileceğini belirtir ve Hatîb el-Bağdâdî'ye atıfla illetin hadislerin farklı tariklerini toplayıp araştırmakla belirlenebileceğini söyler.⁶⁵ Hadislerdeki illetlerin tespitine dair aktarılan bu bilgilere göre iki farklı tablo ortaya çıkmaktadır. Bunların ilki illet tespitinin açıklanamayacak bir tecrübeyle ilişkilendirilmesi, diğeri ise hadislerin farklı tariklerinin birbirleriyle mukayese edilmesidir.

Mesele daha dikkatli incelendiğinde konuyla ilgili farklı izahların, özellikle erken dönem münekkitlerinin hadis tenkidini idrak edemeyecek kimselere yönelik açıklama yapmaktan kaçınması ve bu hususta çekimser davranmasıyla ilişkili olduğu görülmektedir.⁶⁶ Müslim'in *et-Temyîz*'inin önemi ise bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira Müslim hadis münekkitlerinin hakkında çok fazla konuşmak istemediği rivayet tenkidinin nasıl yapıldığını anlatmak amacıyla *et-Temyîz*'i kaleme almış, uyguladığı yöntemi açıklamak için de eserinin girişinde rivayet, dolayısıyla râvi tenkidi hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Müslim hem *et-Temyîz*'de hem de *Sahîh*'in “Mukaddime”sinde râvileri üç tabakaya ayırır. İfadelerinde bazı farklılıklar bulunsa da o, râvileri genel olarak şu üç grupta ele alır: 1- Hadis naklinde hafız olup oldukça az hata yapan râviler; 2- Birinci gruba göre daha fazla hata yapan râviler. Ancak bu kimseler doğru sözlüdürler ve hadis rivayetiyle iştiğal etmişlerdir; 3- Çokça hata yapan, telkine açık olan ve Ehl-i hadis'in çoğunluğuna göre müttehem olan râviler.⁶⁷ Ancak “bir râvinin hatasının nasıl tespit edildiği” hususu hala belirsizdir. Aynı zamanda müellifin muhataplarının itirazlarından da olan bu konu hakkında Müslim eserinin girişinde bir râvinin hatasının iki yolla tespit edilebileceğini ifade eder. İlk olarak o “genel bilgiye muhalefet” isminin verilebileceği bir yöntemden bahseder. Bu yönetime göre râvi bir

yönelik anlayışının modern dönemde de devam ettiğine dair bk. Düzenli, *Hadiste Gizli Kusurlar*, 285-291.

⁶⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadis*, 90.

⁶⁶ İlgili örnekler için bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-İlel*, nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreyşî (Riyâd 1427/2006), 1/389; Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 377-378; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, *el-Kâmil fî du'âfâ'i'r-ricâl*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/198.

⁶⁷ Müslim, *et-Temyîz*, 84, 103; Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/5-7. 3./9. asır münekkitlerinin genel olarak râvileri üç gruba ayırdığına dair bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 117; Hamza el-Melîbârî, *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertibi ehâdisi Müsnedihî es-Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997), 28-30. Benzer şekilde İbn Mehdî'nin râvilerin üç kısımdan oluştuğuna dair ifadeleri için bk. Müslim, *et-Temyîz*, 103; Hatîb, *el-Câmi'*, 2/91.

isnadla hadis nakledip o hadisin isnad veya metninde herkes tarafından bilinen bir bilgiye muhalefet ederse onun hata ettiğine hükmedilir.

Müslim bu tür hataların kolaylıkta tespit edilebileceğini,⁶⁸ ayrıca bunlara hem isnadda hem de metinde rastlanabileceğini belirtir. İsnaddaki hatalara örnek olarak İmâm Mâlik'in Abbâd (ö. 100/718) adındaki râvinin ismini “Mugîre b. Şu‘be'nin çocuklarından olan Abbâd” şeklinde hatalı olarak zikretmesini söyler.⁶⁹ Metinlerdeki hatalara ise *Sahîh* “Mukaddime”sinde de hatalı olduğunu göstermek için zikrettiği⁷⁰ Abdülkuddûs tarafından nakledilen “Hz. Peygamber hava girmesi için duvarda delik açılmasını yasakladı [نهى رسول الله أن تتخذ الروح عرضا]” hadisini örnek olarak vermektedir. Müellif bu rivayetin doğru şeklinin “Hz. Peygamber, canlı olan bir hayvanı atış hedefi yapmayı yasakladı [نهى رسول الله أن يتخذ الروح عرضا]” olduğunu belirtir.⁷¹

Müslim'in rivayetlerdeki hataları tespit etmek için zikrettiği ikinci yöntem ise biraz daha uzmanlık ister. Buna göre hâfız râvilerden bir grup, hadiste imam olan Zührî gibi birisinden aynı isnad ve metinle bir hadis nakleder. Fakat hadisi Zührî'den nakleden bir başkası, bu hâfızlar grubuna hadisin isnad veya metninde muhalefet eder. Müslim, bu durumda iki farklı rivayetten doğru olanının hâfızlar grubunun naklettiği, hatalı olanının ise hâfız dahi olsa tek başına farklı şekilde nakleden râvinin rivayeti olduğunu belirtir. Müellif bu ifadelerin ardından “Şu‘be, Süfyân b. Uyeyne, Yahya b. Saîd ve Abdurrahman b. Mehdî gibi hadis âlimlerinin [*ehlü'l-ilm bi'l-hadîs*] hadisler hakkında bu şekilde hüküm verdiklerini gördük” der.⁷² Müslim, *et-Temyîz*'de zikrettiğine benzer şekilde bir rivayetteki hatanın nasıl tespit edileceğine *Sahîh*'inin “Mukaddime”sinde de değinir ve bir râvinin hatalı rivayetlerinin, hafız ve güvenilir râvilerin rivayetleriyle muâraza edildiğinde [*'uridat*] tespit edileceğini belirtir.⁷³

Müslim'in hadis rivayet tenkidine dair açıkladığı bu iki yöntem esasen mütekaddim dönem hadis münekkitlerinin uyguladıkları muâraza metodudur. Nitekim erken dönem hadis münekkitlerinin tamamı bu yöntemi kullanarak rivayetler ve dolayısıyla râviler⁷⁴ hakkında hüküm

⁶⁸ Müslim, *et-Temyîz*, 85-90.

⁶⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 86. Diğer bazı hadis münekkitlerinin görüşleri için bk. Müslim, *et-Temyîz*, 86 (2. dipnot).

⁷⁰ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/45.

⁷¹ Müslim, *et-Temyîz*, 89.

⁷² Müslim, *et-Temyîz*, 90.

⁷³ Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, 1/7.

⁷⁴ Konu hakkında kapsamlı bir çalışma için bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivâyetten Râviye Cerh Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019). Duafâ literatüründe rivayet ve râvi tenkidi ilişkisine dair bk. Mustafa Macit Karagözoğlu,

vermişlerdir.⁷⁵ Aşağıda detaylarına değinilecekse de Müslim'in zikrettiği her iki yöntemin de rivayetlerin birbirleriyle mukayesesine dayandığı söylenebilir. Bu yöntemlerden “Genel bilgiye muhalefet” olarak zikredilen ve Müslim'in tespitinin kolay olduğunu belirttiği husus ilk bakışta bir metin tenkidi veya muhteva tenkidi olarak görülebilir.⁷⁶ Ancak bu

Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 87-98.

- ⁷⁵ Şu'be'nin muâraza metoduyla rivayet tenkidi yaptığına dair bk. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1/158; Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*, çev. Muhammed Enes Topgül - Muhammed İkbâl Aslan (İstanbul: Beka Yayınları, 2017), 98. Ali b. el-Medîni ve Yahya b. Maîn'in ifadeleri için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/212.
- ⁷⁶ Örneğin Mehmet Ali Çalgan, *et-Temyîz*'de Müslim'in birçok hadiste icmaya, akla, sahâbe söz ve uygulamalarına aykırılık gibi “muhteva tenkidi” kriterlerini uyguladığını belirtir. Bk. Mehmet Ali Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2023), 169. *et-Temyîz*'in metin ve muhteva tenkidi açısından oldukça zengin bir kaynak olduğunu belirten yazar, eserdeki muhteva tenkidine dair örnekler verir. O, “Muhteva Tenkidi Kriterleri” başlığı altında “Kesin Tarihî Bilgiye Uygunluk” kriterine dair *et-Temyîz*'de zikredilen ve Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) Kurban Bayramı günü sabah namazını nerede kıldığına dair bir rivayete işaret eder. Konu hakkındaki rivayetlerden biri “Ebû Muâviye ed-Darîr → Hişâm b. Urve” isnadıyla aktarılır. Bu rivayete göre Hz. Peygamber'in, Ümmü Seleme'nin sabah namazını Mekke'de kendisiyle beraber kılmasını emrettiği ifade edilir. Çalgan'a göre Müslim, bu rivayeti “tarihî malumata aykırı” kabul eder. Zira diğer rivayetlere göre Hz. Peygamber bayram günü sabah namazını Müzdelife'de kılmıştır. Yazar sonrasında “Müslim, Allah Resûlü'nün aynı anda hem Mekke'de hem de Müzdelife'de olamayacağını ifade etmek için ‘muhal’ der ve böylece akla aykırılığa dikkat çeker” açıklamalarında bulunur (Çalgan, *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*, 152). *et-Temyîz*'de Müslim, ilgili rivayet için “Bu haber muhâldir” dese de onun sonrasındaki ifadeleri şöyledir: “Ancak Ebû Muâviye'den aktarılan bu rivayetin doğru şekli şöyledir... İnşallah biz Hişâm [b. Urve]'nin ashâbının Hişâm'dan naklettiği rivayetleri, hangilerinin doğru hangilerinin hatalı olduklarını göstermek için zikredeceğiz.” Ardından müellif hadisi Hişâm b. Urve'den aktaran Vekî', Süfyân es-Sevrî, Abde b. Süleyman ve Yahya b. Saîd el-Ensârî'nin rivayetlerini aktarır. Bu rivayetlerde Vekî'nin de hata yaptığını belirten müellif, doğru olan naklin Hişâm'ın diğer üç râvisinin aktardığı rivayet olduğunu söyler. (Müslim, *et-Temyîz*, 123-124). Görüldüğü üzere aslında müellif yukarıda işaret edilen muâraza metodunu işletmektedir. Buna göre o, rivayetin farklı tariklerini birbirleriyle karşılaştırmış ve doğru olanın Sevrî ve ona benzer şekilde nakleden diğer öğrencilerin naklettiği rivayet olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla burada “akla aykırılık” gibi muhteva tenkidinden bahsedilemeyeceği söylenebilir. Aslında Çalgan'ın iddialarıyla burada ifade edilen hususlar arasındaki temel fark, Çalgan'ın çoğu örnekte muârazayı bir metin ve bazen de muhteva tenkidi olarak kabul etmesidir. Dolayısıyla Çalgan'a göre, örneğin Müslim bir rivayetin farklı tariklerini karşılaştırıyor ve hatayı metinde tespit ediyorsa bu, bir metin tenkididir (Bazı örnekler için bk. Çalgan, “İmâm Müslim'in Kitâbu't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi”, 32-45). Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere aslında Müslim için hatanın nerede olduğu önemsizdir. Ona göre bir rivayet, güvenilir râvilerin rivayetlerine muhalefet ediyorsa genellikle hatalıdır. Hatanın hadisin metin ya da isnadında

yöntemin de aslında rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılmasına dayandığı söylenmelidir. Zira ikinci olarak zikrettiği yöneme göre Müslim, belirli bir isnadla nakledilen hadisi incelerken Hz. Peygamber'den itibaren rivayetin isnadını takip eder. İlgili hadis örneğin Zührî'den sonra farklı tariklere ayrılıyor ve rivayetler değişiklik gösteriyorsa, müellif Zührî'nin râvilerini inceler. Müellifin yukarıda da değindiği üzere Zührî'nin bir râvisi, diğer hâfız râvilere muhalefet ediyorsa genelde hatanın o râviye ait olduğunu belirtir. “Genel bilgiye muhalefet” olarak zikrettiği yöntemde de müellifin temelde aynı metodu işlettiği söylenebilir. Zira bu yöntemde de müellif esasında rivayetleri mukayese etmektedir. Onun birbirleriyle mukayese ettiği rivayetler bazen bir sahâbîden nakledilen aynı konudaki hadisin farklı isnadları olabildiği gibi zaman zaman da aynı konuda Hz. Peygamber'den rivayet edilen nakiller olmaktadır. Ancak burada esas olan yine çoğunluğun ilgili rivayeti nasıl naklettiğidir.

Netice itibarıyla erken dönem hadis münekkitleri, genellikle hadis rivayet tenkidinin nasıl yapıldığını açıklama konusunda çekimser davranmışlardır. Ancak onların hakkında çok fazla bilgi vermediği bu yöntemin, rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılması anlamına gelen muâraza olduğu anlaşılmaktadır. Müslim'in *et-Temyîz*'i ise bu tenkit faaliyetinin nasıl yapıldığını anlatan en erken örneklerden biri olup bu özelliğiyle literatürde eşsiz bir konumdadır. Müslim'in eserinin girişinde ve kitap boyunca uyguladığı yöntem yukarıda hakkında detaylı bilgi verilen bu muâraza yöntemidir. Aşağıda Müslim'in eser boyunca uyguladığı iki yöntem kitaptan seçilen belirli örnekler üzerinden anlatılıp müellifin metodu açıklanmaya çalışılacaktır.

3.1. Genel Bilgiye Muhalefet

Müslim'in *et-Temyîz* mukaddimesinde tespitinin daha kolay olduğunu belirttiği ve hadislerin hem isnad hem de metinlerinde meydana geldiğini söylediği yöntemi “Genel bilgiye muhalefet” olarak isimlendirmek mümkündür. Bu yöntemle tenkit ettiği hadislerin bir kısmı esasen “Tek bir isnadın muârazası” olarak isimlendirilen yöntemle de benzeşebilmektedir. Ancak müellifin metin içerisindeki vurgusu bu tür örneklerde genel bilgiye muhalefet edilmesidir.

Cenaze namazına katılan kimseye verilecek mükâfatla ilgili Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) aktarılan rivayet Müslim'in bu yöntemle tenkit ettiği hadislere örnek olarak zikredilebilir. *et-Temyîz*'de “Râvilerinin metin ve isnadında mutâbaat etmediği rivayet” başlığı altında müellif “Muhammed

olması müellifin dikkat ettiği bir şey değildir, esas olan rivayetin sika râvilerin nakilleriyle uyum-uyumsuzluğudur. Bu faaliyeti bir metin veya muhteva tenkidi değil, isnad tenkidi olarak nitelenmek gerektiği söylenebilir. Nitekim Müslim de bu tenkidin nasıl yapıldığını göstermek için eseri kaleme almıştır.

b. el-Müsennâ → Ebû Süleyman Ma'dî b. Süleyman → Muhammed b. Aclân → babası [Aclân el-Medenî]" isnadıyla Ebû Hüreyre'nin şöyle dediğini aktarır: "Kim bir cenazeye katılıp cenazenin yakınlarının yanına [taziye için] giderse ona bir kîrât sevap vardır. [Cenazeyi mezarlığa götürene kadar] eşlik ederse ona bir kîrât sevap vardır. Cenaze namazını kılsa ona bir kîrât sevap vardır. Cenaze defnedilene kadar beklerse ona bir kîrât sevap vardır. Allah Resûlü 'Bir kîrât Uhud dağı kadar ya da ondan daha büyüktür' buyurmuştur." Müellif bu rivayeti aktardıktan sonra "Ehl-i hıfzdan mutkin olanlar bu rivayete muhalefet etmişlerdir. Onlar hadiste yalnızca 'Cenaze namazını kılıp dönene ve defnedilmesini bekleyene' olmak üzere iki kîrât sevap zikretmişlerdir" der.⁷⁷ Ardından müellif şu açıklamaları yapar:

Aynı şekilde Ebû Hüreyre'nin ashâbı 'Ebû Hüreyre → Hz. Peygamber' isnadıyla [bu rivayete muhalif olarak hadisi nakletmişlerdir]. Ebû Hüreyre dışında diğer [sahâbîlerden de] zikredeceğimiz üzere birçok nakil [muhalif] şekilde aktarılmıştır. Ma'dî b. Süleyman'ın [ö. 154/771] rivayetindeki 'dört kîrât' ifadesi bilinen tariklerin hiçbirinde nakledilmemektedir [*lem yuvâta*]. Ayrıca isnadında İbn Aclân'dan [ö. 148/765] nakledilmesine de muhalefet edilmiştir.⁷⁸

Görüldüğü üzere Müslim, Ma'dî b. Süleyman'ın aktardığı bu rivayetin hatalı olduğunu belirtirken iki hususu vurgulamaktadır. Öncelikle cenaze namazıyla ilgili nakledilen rivayetler, Ma'dî b. Süleyman'ın aktardığı rivayete muhaliftir. Bunun yanı sıra Ebû Hüreyre'nin ashâbı da Ma'dî b. Süleyman'ın naklettiği rivayete muhalefet etmektedir. Müellif bu açıklamalarının ardından ilk olarak "Ebû Hâzim → Ebû Hüreyre",⁷⁹ "Saîd b. el-Müseyyeb → Ebû Hüreyre",⁸⁰ "Ebû Müzâhim el-Medenî → Ebû Hüreyre"⁸¹ ve "Velîd b. Abdurrahman → Ebû Hüreyre"⁸² isnadlarını zikreder. Bu rivayetlerde Ma'dî b. Süleyman'ın rivayetinin aksine yalnızca "iki kîrât" sevaptan bahsedilir. Anlaşıldığı kadarıyla Müslim burada aynı konuda nakledilen rivayetleri ve konuyla ilgili Ebû Hüreyre nakillerini birbirleriyle karşılaştırmış ve diğer birçok rivayete muhalif olması sebebiyle Ma'dî b. Süleyman'ın rivayetinin hatalı olduğuna hükmetmiştir. Müslim, Ebû Hüreyre rivayetlerini aktardıktan sonra aynı konuda Hz. Âişe (ö. 58/678), Berâ b. Âzib (ö. 71/690) ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö.

⁷⁷ Müslim, *et-Temyîz*, 171-172.

⁷⁸ Müslimi *et-Temyîz*, 172.

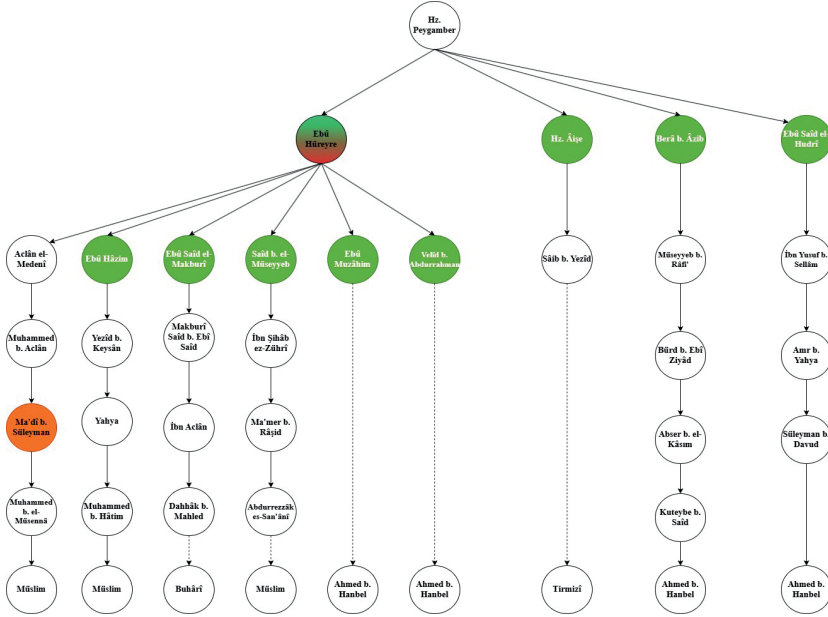
⁷⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 172; Müslim, "Cenâiz", 54.

⁸⁰ Müslim, *et-Temyîz*, 172; Müslim, "Cenâiz" 52.

⁸¹ Müslim, *et-Temyîz*, 172; Ahmed, *Müsned*, 16/441.

⁸² Müslim, *et-Temyîz*, 173; Ahmed, *Müsned*, 8/20.

74/694) rivayetlerini de ilgili rivayetin hatalı olduğunu göstermek için zikretmektedir.⁸³ Bu rivayetlerde de Ma'dî b. Süleyman'ın rivayetinin aksine yalnızca iki kîrât sevaptan bahsedilmektedir. Aşağıda bu isnadların şeması yer almaktadır.

Tablo 1: Cenaze Namazının Faziletiyle İlgili Hadisin İsnad Şeması⁸⁴

Müslim, ilgili rivayeti tenkit ederken bir isnadın farklı tariklerini değil konuyla ilgili Ebû Hüreyre'den ve diğer sahabîlerden aktarılan rivayetlerin tamamını incelemektedir. Burada aslında Müslim'in yalnızca bir isnadın farklı tariklerini muâraza ettiği düşünülebilirse de müellifin öncelikli vurgusu ilgili hadisin konu hakkındaki diğer rivayetlerin tamamına muhalefet etmesidir.

Müellifin hatanın hangi râviden kaynaklandığını nasıl tespit ettiği önemlidir. Zira Müslim'in Ebû Hüreyre rivayetine dair verdiği isnadlara bakıldığında hadisin Ebû Hüreyre'den sonra farklı tariklere ayrıldığı görülmektedir. Burada akla gelen ilk ihtimal diğer râvilerden farklı naklettiği için hatanın Aclân el-Medenî'ye ait olmasıdır. Ancak Müslim hatanın kaynağının Aclân değil, ondan iki tabaka aşağıda yer alan Ma'dî b. Süleyman'a

⁸³ Müslim, *et-Temyîz*, 173.

⁸⁴ Bu ve sonrasındaki isnad şemalarında isnadın uzun olması durumunda müellife kadar olan kısım kesik çizgilerle gösterilmiştir. Şemalarda yeşil renkli kişiler doğru isnadları, kırmızı renkli olanlar ise hatalı râvileri göstermektedir. Hem yeşil hem kırmızıyla gösterilen râviler ise kendilerinden rivayet eden öğrencilerinin bir kısmı doğru, bir kısmı hatalı nakilde bulunduğu için doğru ve hatalı tariklerin ortak hocalarıdır.

ait olduğunu belirtir. Bu gibi durumlarda müellifin râviler hakkındaki genel kanaatiyle hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Müslim'in hatanın kaynağı olarak gösterdiği Ma'dî b. Süleyman hakkında Ebû Zür'a "Oldukça zayıftır [*vâhi l-hadîs*]. İbn Aclân'dan münker hadisler nakleder" demiş,⁸⁵ İbn Hibbân (ö. 354/965) da onun sika kimselerden hadis naklederken çokça hata yaptığını, onlardan maklûb hadisler naklettiğini söyleyip teferrüd ettiğinde hadisiyle ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁶ Nesâî (ö. 303/915) de onun zayıf olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Özellikle Ebû Zür'a'nın belirttiği "İbn Aclân'dan münker hadisler nakletmesi" önemlidir. Müslim'in yukarıda hatalı kabul ettiği isnadda Ma'dî b. Süleyman'ın hocasının İbn Aclân olduğu düşünüldüğünde Müslim'in neden bu rivayetteki hatanın kaynağı olarak ilgili râviyi işaret ettiği daha net anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu râvi İbn Aclân'dan aktardığı birçok rivayetinde diğer râvilere muhalefet etmesi sebebiyle Müslim hatanın bir üst tabakadaki râvilere değil Ma'dî b. Süleyman'a ait olduğunu söyler.

"Genel bilgiye muhalefet" başlığı altında zikredilecek ikinci tür tenkit örnekleri bir konudaki rivayetlerin muârazasıdır. Bu tür örneklerde müellif, belirli bir isnadı ya da bir sahâbîden aktarılan rivayetin farklı tarihlerini değil, konuyla ilgili aktarılan nakillerin tamamını göz önüne alarak bir yargıya varmaktadır. Buna göre Müslim, bir konuda aktarılan rivayetleri incelemekte, güvenilir râvilerin rivayetine muhalif aktarılan bir nakil olduğunda ise o hadisin zayıf olduğunu söylemektedir.

Bu tür rivayetlere örnek olarak Müslim'in "Oldukça Zayıf Olup Sahih Haberlerin Reddedtiği Bir Rivayet" başlığı altında incelediği hadis zikredilebilir. Müslim, ilk olarak "Abdullah b. Mesleme → Seleme b. Verdân → Enes b. Mâlik" isnadıyla Hz. Peygamber'in bir kişiye evlenip evlenmediğini sorduğu, adamın da evlenecek parasının olmadığını söylediği rivayeti zikreder. Müslim'in yalnızca işaret ettiği bu uzunca rivayete göre Hz. Peygamber parası olmadığı için evlenen kişiye İhlâs, Kâfirûn, Zilzâl, Nasr sûreleriyle Âyete'l-Kürsî'yi bilip bilmediğini sorar. Adam bu sûreleri bildiğini söyler, Hz. Peygamber de her biri için "Kur'ân'ın dörtte biridir" şeklinde karşılık verir ve en son üç defa "Evlen" şeklinde nasihat eder.⁸⁸ Bu rivayeti aktardıktan sonra Müslim şöyle demektedir:

'Seleme → Enes' isnadıyla aktardığımız bu rivayet sâbit ve meşhur habere muhaliftir. Adâlet ehlinin çoğu Hz. Peygamber'in yaygın olan 'Kul hüveallahu ehad Kur'ân'ın üçte birine denktir' hadisini

⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/438.

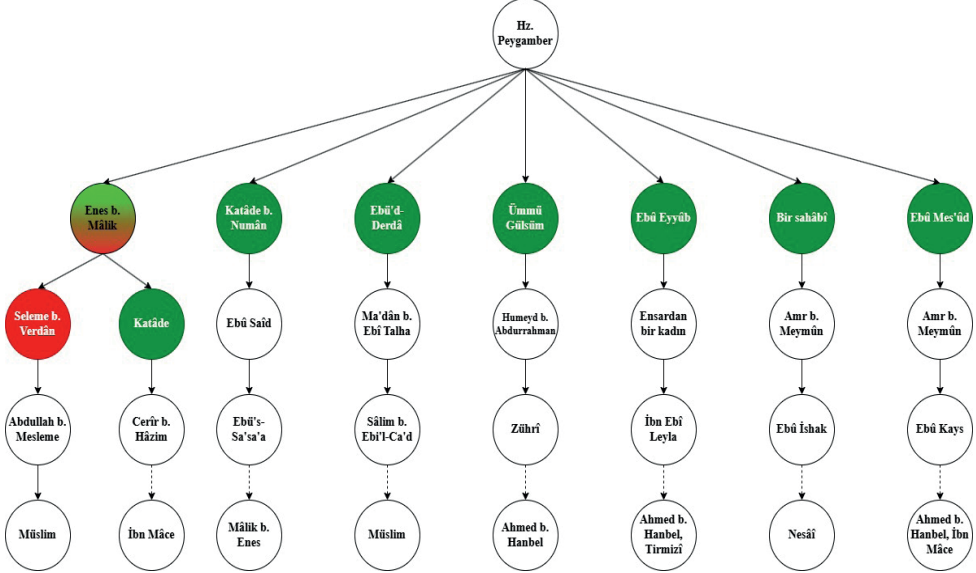
⁸⁶ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî (Suud: Dâru's-Sumay'î li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420/2000), 2/381.

⁸⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 4/143.

⁸⁸ Müslim, *et-Temyîz*, 142; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/32.

nakleder. İbn Verdân ise rivayetinde ‘[İhlâs sûresi Kur’ân’ın] dörtte biridir’ şeklinde nakletmiş sonra da Kur’ân’dan beş sûre zikretmiş ve her biri için ‘Kur’ân’ın dörtte biridir’ demiştir. Bu *müstenkerdir*, anlamı doğru değildir.

Burada Müslim’in rivayete yönelik başlıca iki eleştirisinin olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki, güvenilir râvilerin çoğu İhlâs sûresinin Kur’ân’ın üçte biri olduğunu nakletmektedirler ki bu, Seleme b. Verdân’ın (ö. 156/773) rivayetiyle çelişmektedir. Müellifin eleştirdiği ikinci husus ise Seleme b. Verdân’ın beş sûre zikredip her biri için “Kur’ân’ın dörtte biri” demiş olmasıdır. Dolayısıyla Müslim’e göre rivayette bir tutarsızlık da bulunmaktadır. Bu ifadelerinin ardından müellif Enes b. Mâlik (ö. 93/712),⁸⁹ Katâde b. Nu‘mân (ö. 23/643),⁹⁰ Ebü’d-Derdâ (ö. 32/652),⁹¹ Ümmü Gülsüm bint Ukbe (ö. 32/652’den sonra),⁹² Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669)⁹³ ve Amr b. Meymûn,⁹⁴ ismi açıkça zikredilmeyen bir sahâbî ve Ebû Mes‘ûd el-

Tablo 2: İhlâs Sûresinin Fazileti ile İlgili Rivayetin İsnad Şeması

⁸⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 144; Ebü Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), “Edeb”, 52.

⁹⁰ Müslim, *et-Temyîz*, 144; Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, nşr. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436/2011), “Tevhîd”, 1.

⁹¹ Müslim, *et-Temyîz*, 144; Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 259; Ahmed, *Müsned*, 36/36-7.

⁹² Müslim, *et-Temyîz*, 144; Ahmed, *Müsned*, 45/244.

⁹³ Müslim, *et-Temyîz*, 145; Ahmed, *Müsned*, 38/527.

⁹⁴ Müslim, *et-Temyîz*, 145; Ebü Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Amelü'l-leyv ve'l-leyla*, nşr. Faruk Hamâde (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 426.

Tabloda görüldüğü üzere Müslim ilgili rivayeti tenkit ederken bir sahâbînin farklı isnadlarını ya da bir isnadın farklı tariklerini karşılaştırmamakta, İhlâs sûresine dair nakledilen rivayetlerin tamamını birbiriyle muâraza etmektedir. Onun bu hadisi Enes b. Mâlik'ten aktaran bir başka râvi olan Katâde b. Diâme'nin (ö. 117/735) rivayeti sebebiyle zayıf saydığı düşünülebilirse de yukarıda aktarıldığı üzere Müslim bu hususa herhangi bir vurgu yapmamaktadır. Bilakis onun vurguladığı husus İhlâs sûresiyle ilgili nakledilen rivayetlerin tamamıdır.

Bir önceki örnekte belirtildiği gibi Müslim, burada illetli rivayette hatalı râviyi nasıl tespit ettiğini açıkça söylememektedir. Ancak Seleme b. Verdân incelendiğinde onun özellikle Enes b. Mâlik'ten nakillerinin problemleri görüldüğü dikkat çeker. Nitekim İbn Hibbân “Enes'ten onun hadislerine benzemeyen şeyler naklederdi. Enes dışındaki sika kimselerden de güvenilir kişilerin hadislerine benzemeyen şeyler aktarırdı” demektedir.⁹⁵ Benzer şekilde İbn Adî de onun zayıf kabul edildiğine dair birçok nakil aktardıktan sonra “Onun naklettiği rivayetlerin metinlerinde münker şeyler vardır ve diğer râvilere muhalefet etmektedir” der.⁹⁶ Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014) de “Enes'ten naklettiklerinin çoğu münkerdir” demiştir.⁹⁷ Dolayısıyla Müslim özelde Enes b. Mâlik genelde ise sika kimselerden naklettiği rivayetlerde diğer râvilere çokça muhalefet eden Seleme b. Verdân hakkındaki genel kanaatinden hareketle hatanın ondan kaynaklandığına hükmetmiştir.

3.2. Tek Bir İsnâdın Muârazası

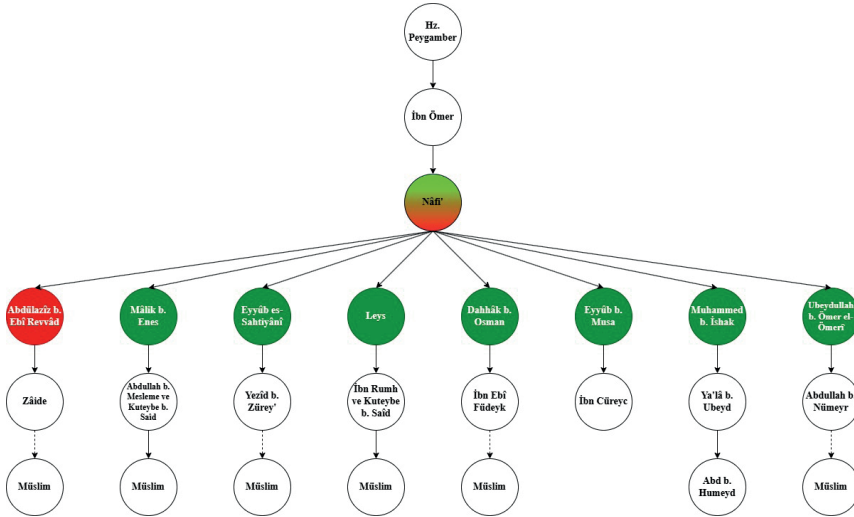
Eserin büyük çoğunluğunu “Tek bir isnadın muârazası” olarak isimlendirilebilecek Müslim'in mukaddime bölümünde zikrettiği ikinci yöntemle tenkit ettiği rivayetler oluşturmaktadır. Bugünkü nüshada yer alan 25 rivayetin 17'si belirli bir isnadın farklı tariklerinin muâraza edilmesiyle tenkit edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Müslim bu örneklerde aynı isnad ve metinle nakledilen rivayetleri inceler. Rivayetin farklı tariklere ayrıldığı tabakadaki râvilerin rivayetlerini birbirleriyle muâraza eder. İlgili râvilerden bir ya da birkaçı hadisi, çoğunluğun naklettiği rivayete muhâlif bir şekilde aktarıyorsa hatanın bu kişi ya da kişilere ait olduğunu söyler. Ancak müellif bazen hatanın isnadın ayrıştığı ilk tabakada değil daha aşağı tabakalarda yer alan râvilere ait olduğunu söyleyebilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu tür örneklerde müellif râvi hakkındaki genel kanaatinden hareketle bir yargıya varmaktadır. Ayrıca bazen râvi hakkındaki kanaatinden hareketle doğru rivayetin az sayıdaki kişiye, yanlış rivayetin ise çoğunluğa ait olduğunu belirtebilmektedir.

⁹⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/423.

⁹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 4/361.

⁹⁷ Zehebî, *Mizân*, 2/193.

Müslim'in belirli bir isnadın farklı tariklerini muâraza ettiği rivayetlere “Hâfızlar grubuna muhalif, hatası açık, fâsit bir rivayet” başlığı altında zikrettiği nakil örnek olarak verilebilir. Müslim bu başlık altında hatalı olduğunu belirttiği “Kâsım b. Zekeriyya b. Dînâr → Hüseyin b. Ali → Zâide [b. Kudâme] → Abdülazîz b. Ebî Revvâd → Nâfi” isnadıyla İbn Ömer'in (ö. 73/693) fitır sadakası ile ilgili hadisini aktarır. Bu rivayete göre İbn Ömer, Hz. Peygamber devrinde fitır sadakasını bir sâ' arpa, hurma, çavdar veya kuru üzüm olarak verdiklerini, ayrıca Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında buğday çoğalınca yarım sâ' buğdayı, diğer ürünlerin bir sâ'ına denk saydığını ve fitır sadakası olarak yarım sâ' buğdayı kabul ettiğini söyler.⁹⁸ Müslim bu rivayetin hatalı olduğunu belirtir ve Abdülazîz b. Ebî Revvâd'a (ö. 159/776) muhalif olarak hadisi nakleden Nâfi' ashabının nakillerini aktaracağını belirtir. Ardından Müslim hadisi Nâfi'den aktaran ve hadiste çavdar ve kuru üzümü zikretmeyen diğer öğrencilerinin nakillerini verir. Aşağıdaki tablo bu isnadları göstermektedir.

Tablo 3: Fıtır Sadakasıyla İlgili Rivayetin İsnad Şeması

Müslim ilgili isnadları zikrettikten sonra Abdülazîz b. Revvâd'ın hadisini niçin illetli kabul ettiğine dair şu açıklamaları yapar:

Bunlar Nâfi'-nin [ö. 117/735] önemli ashâbıdır. Onların tamamı İbn Ebî Revvâd'ın fitır sadakası rivayetine muhalefet etmişlerdir. Bu kimseler yedi kişi olup hiçbiri rivayetinde çavdar ve kuru üzümü zikretmemişlerdir. Ayrıca onlar [Hz. Ömer'in] bu ürünler yerine yarım sâ' buğdayı kabul ettiğini de zikretmemişlerdir. Yalnızca Eyyüb

⁹⁸ Müslim, *et-Temyîz*, 181-182.

es-Sahtiyânî [ö. 131/749], Eyyûb b. Mûsa [ö. 132/749] ve Leys [b. Sa'd] [ö. 175/791] hadislerinde ‘İnsanlar [sonra] yarım sâ‘ buğday vermeye başladılar’ demişlerdir. Hadisi ve isnadlarını bilen [*men akile'l-hadîs ve esbâbe'r-rivâyât*] kişi Nâfi‘in ashâbının İbn Ebî Revvâd’a muhalefet ettiğinde [İbn Ebî Revvâd’ın hatalı olduğunu anlar]. Onların tamamı yalnızca arpa ve hurmayı zikretmiştir. İbn Ömer’den aktarılan çavdar ve kuru üzüm ise [hatalı olup] bir delili yoktur. Zira Hz. Peygamber’den sonra İbn Ömer, fitır sadakasını hurma olarak veriyordu. Sadece bir defasında hurması olmadığı için arpa olarak vermişti.⁹⁹

Hem isnad şemasında hem de Müslim’in rivayete dair yaptığı izahlara bakıldığında müellifin aynı isnad ve metinle nakledilen bir rivayeti incelediği görülür. Buna göre o, “İbn Ömer → Nâfi’” isnadıyla nakledilen rivayeti ele alır. Rivayetin Nâfi’den sonra farklı tariklere ayrıldığını gören müellif, Nâfi‘in öğrencilerinin rivayetlerini birbirleriyle karşılaştırır. Bu öğrenciler içerisinde yedisi hadiste yalnızca arpa ve hurmayı zikrederken, sadece Abdülazîz b. Ebî Revvâd, bunların yanında çavdar ve kuru üzümü de zikretmiş, ayrıca Hz. Ömer zamanında onun yarım sâ‘ hurmayı diğer ürünlerin bir sâ‘ına denk saydığını belirtmiştir. Müslim de Abdülazîz b. Revvâd’ın Nâfi‘ halkasındaki özellikle Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî (ö. 147/764), Mâlik b. Enes ve Eyyûb es-Sahtiyânî gibi yakın öğrencilerine¹⁰⁰ muhalefet etmesi sebebiyle Abdülazîz b. Ebî Revvâd’ın hata ettiğine hükmetmiştir.

Nâfi‘in öğrencilerini dokuz tabakaya ayıran Ali b. el-Medîni ve on tabakaya ayıran Nesâi birinci tabakada Eyyûb es-Sahtiyânî, Mâlik b. Enes, Ubeydullah b. Ömer ve Ömer b. Nâfi‘i zikrederken, Abdülazîz b. Ebî Revvâd’a Nesâi altıncı, Ali b. el-Medîni ise sekizinci tabakada yer vermiştir.¹⁰¹ Benzer şekilde Yahya el-Kattân (ö. 198/813), Nâfi‘in en sağlam ashâbının Eyyûb es-Sahtiyânî, Ubeydullah b. Ömer ve Mâlik b. Enes olduğunu söylerken Yahya b. Maîn de onun en sağlam ashâbının Mâlik, Ubeydullah b. Ömer ve Leys b. Sa'd olduğunu belirtmiştir.¹⁰² Müslim’in “Hadisi ve isnadlarını bilen kişi [*men akile'l-hadîs ve esbâbe'r-rivâyât*] Nâfi‘in ashâbının İbn Ebî Revvâd’a muhalefet ettiğinde [İbn Ebî Revvâd’ın hatalı olduğunu anlar]” ifadesi bu durumda daha net anlaşılmaktadır. Zira hadis münekkitleri Abdülazîz b. Ebî Revvâd’ı Nâfi‘in yakın talebeleri arasında saymazken, onun hadislerini en iyi bilen kişiler olarak İbn Ebî

⁹⁹ Müslim, *et-Temyîz*, 183-184.

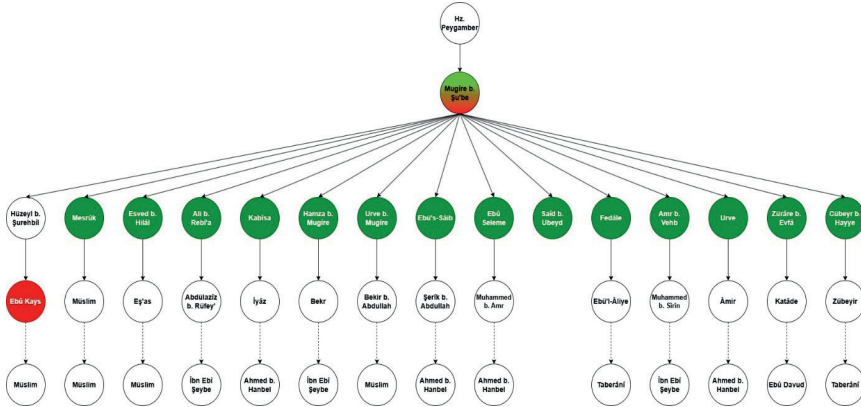
¹⁰⁰ Nâfi‘ halkasına dair detaylı bilgi için bk. Rıdvan Talha Yücedağ, “2./8. Asır Medine Hadis Halkaları”, *2./8. Asır Hadis Halkaları 1*, ed. Muhammed Enes Topgöl (İstanbul: İFAV Yayınları, 2025), 70-9.

¹⁰¹ Yücedağ, *2./8. Asır Medine Hadis Halkaları*, 68-70; İbn Receb, *Şerh*, 2/474.

¹⁰² İbn Receb, *Şerh*, 2/474.

Revvâd'a muhalefet eden kimseleri zikrederler. Bu sebeple Müslim hadiste Abdülazîz b. Ebî Revvâd'ın hata ettiğine hükmetmiştir.

Müslim tek bir isnadın farklı tariklerini muâraza ederken bazen hatanın, isnadın farklılaştığı ilk tabakada değil daha aşağıdaki tabakalardaki râvilerden kaynaklandığını söylemiştir. Bu tür rivayetlere örnek olarak “Metni mahfûz olmayan bir rivayet” başlığı altında yer verdiği hadis zikredilebilir. Müslim ilk olarak hatalı kabul ettiği “Yahya b. Yahya → Vekî' → Süfyân [es-Sevrî] → Ebû Kays [Abdurrahman b. Servân] → Hüzeyl [b. Şurabhîl]” isnadıyla Mugîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) mest üzerine meshle ilgili rivayetini zikreder. Bu nakle göre Mugîre b. Şu'be, Hz. Peygamber'in abdest alırken çorap ve nalinlerine mesh ettiğini belirtmektedir. Müellif bu rivayetin hatalı olduğunu, Mugîre b. Şu'be'nin rivayetinde “çoraplarına meshetti” ifadesinin yer almadığını yalnızca “nalinlerine mesh etti” ibaresinin bulunduğunu göstermek için hadisi Mugîre b. Şu'be'den aktaran 15 kişinin rivayetine yer verir. Bu isnadların şeması aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 4: Mest Üzerine Mesh Hadisinin İsnad Şeması

Hadisi Mugîre b. Şu'be'den aktaran kişilerin neredeyse tamamı ortak bir şekilde naklederken “Hüzeyl b. Şurabhîl → Ebû Kays Abdurrahman b. Servân” isnadı diğer rivayetlere muhalefet etmektedir. Burada Müslim'in hatanın Hüzeyl b. Şurabhîl'e ait olduğunu söyleyeceği düşünülebilirse de müellif hatanın Hüzeyl'e değil hadisi ondan aktaran Ebû Kays Abdurrahman b. Servân'a (ö. 120/738) ait olduğunu belirtir. Konu hakkında müellif şu açıklamaları yapar:

Mugîre [b. Şu'be]'nin mesh konusunda ‘Ebû Kays → Hüzeyl → Mugîre’ isnadına muhalif tarikleri açıkladık. Zikrettiğimiz bu kimseler tâbiûn tabakasının önemli âlimleridir. Mesrûk gibi...

(Daha önce ismi geçen kimseleri zikretti).¹⁰³ Bunların tamamı Ebû Kays'ın Hüzeyl'den aktardığı rivayete muhalefet etmektedir. [Hadisi doğru aktaran] bu kişilerin bazılarına, ilgili rivayetin naklinde muhalefet eden kimsenin [hatalı olacağı], bilgi sahibi olanlar [*ehli'l-fehm*] için açıktır. Buradaki hatanın Hüzeyl'e değil Ebû Kays'a ait olması daha muhtemel [*eşbeh*] ve daha doğrudur [*evlâ*]. Çünkü ilim ehli kimseler Ebû Kays'ın bu rivayeti dışında başka nakillerini de münker görmüşlerdir.

Dolayısıyla Müslim, aynı isnad ve aynı metinle nakledilen bir rivayeti incelemektedir. Hadisin Mugîre b. Şu'be'den sonra farklı tariklere ayrıldığını tespit eden müellif, Mugîre'nin öğrencilerinin rivayetlerini karşılaştırmaktadır. Ebû Kays Abdurrahman b. Servân'ın naklettiği rivayetin diğer 14 rivayete muhalif olması sebebiyle hatanın bu isnadla nakledilen rivayete olduğuna hükmetmiştir. Ancak burada hata yapan râvinin isnadın farklılaştığı ilk tabakadaki râvi olan Hüzeyl'den değil onun öğrencisi olan Ebû Kays'tan kaynaklandığını söyler. Bunun sebebi müellifin de belirttiği gibi râvi hakkındaki genel kanaatidir. Nitekim müellif bu yargısını destekleyici mahiyette yukarıda aktarılan ifadelerinden sonra Abdullah b. el-Mübârek'in "Bu hadisi -yani Ebû Kays'ın naklettiği Mugîre [b. Şu'be'nin meshle ilgili] hadisini Sevrî'ye arz ettim. O 'Bir başkası böyle nakletmemiştir, muhtemelen vehimdir' dedi" şeklindeki açıklamasını da aktarır.¹⁰⁴ Dolayısıyla Müslim diğer râvilere çokça muhalefet etmesi sebebiyle hatanın Ebû Kays'a ait olduğuna hükmetmiştir.

Yukarıda zikredilen örneklerin tamamında Müslim rivayetleri birbirleriyle muâraza etmiş ve çoğunluğun naklettiği rivayeti doğru, diğerlerinin hatalı olduğuna sonucuna ulaşmıştır. Eserdeki rivayetlerin neredeyse tamamında müellif çoğunluğun naklettiği rivayetleri tercih etse de bazen tersi yönde de hüküm verebilmektedir. Böyle durumlarda müellif, hadisi nakleden râvilerin genel durumlarını dikkate almaktadır.

Kişinin nâfile orucunu ikram edilen yemeği yiyerek bozmasıyla ilgili rivayet bu konuya örnek olarak verilebilir. Müslim söz konusu rivayeti Zührî'den "Urve → Âişe" isnadıyla nakleden herkesin hatalı aktardığını söyler. Hadisi bu şekilde nakleden beş kişinin isnadını zikredip ardından İbn Cüreyc'in (ö. 150/767) Zührî'den naklettiği rivayete yer verir. Bu

¹⁰³ Parantez içerisinde verilen ifade daha önce de zikredildiği üzere eserin orijinal haliyle günümüze ulaşmadığını göstermektedir. Muhtemelen Müslim burada yukarıda işaret ettiği tâbiün tabakasındaki 18 kişinin ismini zikretmektedir. Ancak nüshayı ihtisar eden kişi bunlar içerisinde yalnızca Mesrûk'u zikretmiş diğerlerine işaret etmemiştir. Parantez sonrasında Müslim'in ifadeleri devam etmektedir.

¹⁰⁴ Müslim, *et-Temyîz*, 166. İbnü'l-Mübârek'in yanı sıra Ahmed b. Hanbel de bu râvinin diğer râvilere muhalefet ettiğini söylemiştir (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, 5/218; Zehebî, *Mizân*, 2/553).

rivayete göre İbn Cüreyc, Zührî'ye bu hadisi Urve b. ez-Zübeyr'den (ö. 94/713) duyup duymadığını sorar, Zührî de hadisi Urve'den işitmediğini Hz. Âişe'ye soran bazı kimselerden dinlediğini söyler.¹⁰⁵ Bu rivayete yer verdikten sonra müellif, İbn Cüreyc'in ifadesinin yeterli olduğunu, çünkü hiç kimsenin Zührî hadislerini onun kadar araştırmadığını¹⁰⁶ söyleyip hadisi “Zührî → Urve → Âişe” isnadıyla aktaran râvileri eleştirir. Örneğin hadisi bu şekliyle aktaran Zümeyl'in meçhul olduğunu belirtir ve râviler hakkında her zaman aynı hüküm verilemeyeceğine dair uzunca bir açıklama yapar. Buna örnek olarak zikrettiği hususlardan birisi Sâbit el-Bünânî'nin (ö. 127/744) en sağlam öğrencisi kabul edilen Hammâd b. Seleme'nin (ö. 167/784) Sâbit el-Bünânî dışında diğer kimselerden hadis naklettiğinde çokça hata yapmasıdır. Müellif bu açıklamalarının ardından hadisleri bilip doğrusunu ve yanlışını ayırabilecek kimselerin ancak Ehl-i hadis olduğunu, sadece onların râvilerin cerh ve ta'dil durumlarını bileceğini söyler.¹⁰⁷

Yukarıda zikredilen örnek ve Müslim'in açıklamaları müellifin her zaman çoğunluğun naklettiği rivayeti kabul etmediğini göstermektedir. Dolayısıyla Müslim genellikle çoğunluğun rivayetini doğru kabul etse de bazen bunun dışına çıkmaktadır. İlgili örneğe bakıldığında İbn Cüreyc'in Zührî'nin en sağlam öğrencilerinden biri olarak öne çıktığı, ona muhalefet eden kimselerin ise meçhullük gibi problemlere sahip olduğu dikkat çekmektedir. Müellif bu sebeple doğru rivayetin İbn Cüreyc'e ait olduğunu çünkü Zührî'nin hadislerini en iyi onun bildiğini söyler. Ardından Müslim, bu ifadelerine delil olması için râvilerin her rivayetinin aynı olmadığını, bazen bir hocada oldukça güvenilir kabul edilen kişinin bir başkasından hadis naklettiğinde zayıf kabul edilebileceğini söyler ve bu karmaşık isnad bilgisini ancak Ehl-i hadis'in bileceğini vurgular.

Sonuç

İlel türü eserlerin en erken örneklerinden biri olan Müslim b. Haccâc'ın *et-Temyîz*'inin günümüze tek bir nüshası ulaşmıştır. Ancak ilgili nüshanın bazı problemleri bulunmaktadır ve bunları iki başlık altında toplamak mümkündür. Söz konusu problemlerin ilki, kitapta müellife ait olamayacak ihtisarların bulunmasıdır. Bunlar genellikle Müslim'in uzunca anlattığı bir konuda karşımıza çıkmakta ve müellifin ilgili bölümde ne anlattığını bir cümleyle özetlemektedir. Nüshadaki bir diğer problem ise eserdeki bazı eksiklik ya da düşmelerdir. Bunlar ihtisarlardan farklı olup bu gibi yerlerde Müslim'in anlattığı bir konu tamamen hafzedilmiştir.

¹⁰⁵ Müslim, *et-Temyîz*, 193.

¹⁰⁶ İbn Cüreyc'in Zührî'nin en yakın talebelerinden biri olduğuna dair bk. Enes Tarhan, “2./8. Asır Mekke Hadis Halkaları”, *2./8. Asır Hadis Halkaları I*, ed. Muhammed Enes Topgül (İstanbul: İFAV Yayınları, 2025), 204-5.

¹⁰⁷ Müslim, *et-Temyîz*, 191-196.

Günümüze ulaşan *et-Temyîz* nüshasında 25 ana başlık bulunmakta ve Müslim her bir ana başlıkta illetli bir hadisi incelemektedir. Müslim sonrası literatür tarandığında esere atıfla incelenen 7 rivayet daha tespit edilmiştir. Dolayısıyla eserin önemli bir bölümünün kayıp olmadığı, bazı eksikliklerine rağmen nüshanın *et-Temyîz*'in genel muhtevasını yansıttığı söylenebilir. İlgili eserin ne zamana kadar orijinal haliyle ulaştığını tam olarak tespit etmek zor olsa da İbn Hacer'in kitabın bir isnadına sahip olması ve bugünkü nüshada yer almayan ifadeleri esere atıfla nakletmesi en azından *et-Temyîz*'in İbn Hacer dönemine yani 9./15. asra kadar ulaştığını düşündürmektedir.

Ehl-i hadis'in hadis tenkit yöntemlerini açıklama konusunda isteksiz davrandığı bir dönemde Müslim'in *et-Temyîz*'i sistematik ve açıklayıcı üslubuyla dikkat çekmektedir. Müslim öncesi literatür incelendiğinde ilel edebiyatı içerisinde yer alan eserlerin temel hedefinin olabildiğince fazla sayıdaki hatalı rivayetlere, bu hataların nerede ve hangi râvi tarafından yapıldığına işaret etmek olduğu görülür. Müslim'in hedefi ise illetli rivayetlerin bir dökümünü sunmak değildir. Aksine o, rivayetlerdeki hataların nasıl tespit edildiğini açıklamak istemektedir. Dolayısıyla rivayet ve râvi tenkidinin nasıl yapıldığını tasvir eden *et-Temyîz*, bu özelliğiyle literatürde önemli bir konumdadır.

Eserinin girişinde de açıkladığı üzere Müslim iki yöntemle rivayetleri tenkit etmiştir. Aslında bu iki yöntemin birbirine oldukça benzediği ve "muhalafet" başlığı altında değerlendirilebileceği söylenmelidir. Buna göre müellifin temel yöntemi, muârazadır. Dolayısıyla Müslim'e göre bir rivayet bilinen ve yaygın olan diğer nakillere muhalafet ediyorsa o rivayet hatalıdır. İlgili muhalafetin nerede olduğu ise önemsizdir. Söz konusu aykırılık metinde de olsa isnadda da olsa muhalafettir ve Müslim'in temel gündemi hatanın nerede olduğu değil, hatanın olup olmadığıdır. Bu hatayı tespit ederken de genellikle bir rivayetin farklı tarihlerini incelemektedir. Bunun yanı sıra daha nadir de olsa benzer konuda nakledilen rivayetlerin tamamını da dikkate aldığı görülmektedir.

Müslim'in hatalı rivayeti tespit ettikten sonra ilgili nakildeki hatanın kim tarafından yapıldığını nasıl belirlediği de önemlidir. Genellikle Müslim, hatanın isnadın farklılaştığı ilk tabakada yapıldığına hükmetmektedir. Ancak bazı örneklerde o, hatanın isnadın farklılaştığı ilk tabakada değil daha aşağı tabakalarda yer alan râvilere ait olduğunu söyleyebilmektedir. Bu tür örneklerde Müslim, isnaddaki râvilerin genel durumunu dikkate alır. Buna göre örneğin hatalı rivayetin isnadında, diğer rivayetlere çokça muhalafet etmesiyle tanınan bir kişi bulunuyorsa, hatanın o kişiden kaynaklandığını söyler. Bu durum aslında rivayet tenkidıyla râvi tenkidinin birbirinden farklı şeyler olmadığını ve bu ikisinin iç içe olduğunu göstermektedir. Bir

başka deyişle cerh-ta'dil literatüründe yer alan ve râvinin zayıflığına ya da güvenilirliğine işaret eden ifadeler böylesi bir faaliyetin çıktılarıdır. Nitekim Müslim'in râvileri güvenilirliklerine göre üçe ayırdığı taksimde de temel gündemi râvilerin hata yapıp yapmadıkları yani diğer rivayetlere muhalefet edip etmedikleridir.

Kaynakça

A'zamî, Muhammed Mustafa. *Muhaddislerin Hadis Tenkit Yöntemi*. çev. Muhammed Enes Topgül - Muhammed İkbâl Aslan. İstanbul: Beka Yayınları, 2017.

Abdullah b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sa'd. *el-Vecîz fî şerhi Kitâbi't-Temyîz*. nşr. Hâid b. Ciza' b. Hâlid. Riyad: Dâru Atlas, 1442/2021.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Aslan, Muhammet İkbâl. "Mehmet Çilek, *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*, Ankara: Fecr Yayınları 2017, 164 sayfa.". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/1 (Haziran 2018), 170-6.

Aslan, Muhammet İkbâl. *Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i ve Hadis İlmî Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Aydınlı, Abdullah. *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1986.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 1436/2011.

Çalgan, Mehmet Ali. "İmâm Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i Işığında Erken Dönem Münekkidlerinde Metin Tenkidi". *HADITH Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 4-51.

Çalgan, Mehmet Ali. *Muhaddisler Muhteva Tenkidi Yaptı mı?*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2023.

Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerefettin Yalıtıkaya - Kilisli Muallim Fırat. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1360-2/1941-3.

Çilek, Mehmet. *İmam Müslim ve Kitâbü't-Temyîz Adlı Eseri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.

Düzenli, Muhittin. *Hadiste Gizli Kusurlar -İllet ve Şâz-*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.

Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atrıyye. *Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. nşr. Mahmûd İbrahim Muhammed er-Radvânî. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1422/2001.

Elbânî, Nâsiruddîn. *Fihrusu mahtûtâti'l-Mektebeti'z-Zâhiriyye el-müntehab min mahtûtâti'l-hadîs*. nşr. Meşhûr Hasan Âl Selman. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2001.

Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmail. *Tavdihu'l-efkâr şerhu Tenkîhi'l-enzâr*. nşr. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011.

Fahl, Mâhir Yasin. *Eseru ileli'l-hadîs fî ihtilâfi'l-fukahâ*. Ammân: Dâru Ammâr, 1420/2000.

Güşen, Seyit Ali. "Cerh-Ta'dile Karşı Grybet Eleştirisinin Tarihi Süreci". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 55/1 (Haziran 2021), 65-89.

Hâfız b. Muhammed b. Abdullah. *Fethu'l-Azîz bi şerhi nakdi'l-imâm Müslim fî Kitâbi't-Temyîz*. Medine: Mektebetü's-Sutûri'l-Bahs el-İlmî, 1446/2024.

Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîhi*. nşr. Ahmed b. Fâris es-Selûm. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1431/2010.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. nşr. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1402/1983.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. nşr. Hasan Abdülmün'im es-Selbî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434/2013.

Irâkî, Ebû'l-Fazl Abdürrahîm b. el-Hüseyin. *Şerhu't-tebsira ve't-tezkira*. nşr. Abdüllatîf el-Hümeym – Mâhir Yasin el-Fahl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 26 Cilt. b.y.: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûn, 1387/1967.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah. *el-Kâmil fî du'âfâ'i'r-ricâl*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbn Battâl, Ebû'l-Hasan Ali b. Halef. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.

İbn Dakîku'l-İd, Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali. *el-İlmâm bi ehâdîsi'l-ahkâm*. nşr. Muhammed Hallûf. b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1434/2013.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbü'l-İlel*. nşr. Sa'd b. Abdullah el-Humejd - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî. 7 Cilt. Riyad: 1427/2006.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavviz. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. nşr. Muhammed Şekûr Mahmûd el-Hâcî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1404/1984.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdulazîz b. Abdullah b. Bâz. 13 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker*. nşr. Nureddin Itr. Kâhire: Dâru'l-Basâir, 1432/2011.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. nşr. Muhammed Mirâbî. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1434/2013.

İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr. *Fehrese*. nşr. Muhammed Fuâd Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Silefî. 2 Cilt. Suud: Dârü's-Sumay'î li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1420/2000.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dimeşkî. *Fethu'l-bârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Târik b. Ivedullah. 7 Cilt. b.y.: Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1996.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dimeşkî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. nşr. Hemmâm Abdürrahîm Saîd. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1421/2001.

İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed el-Bağdâdî ed-Dimeşkî. *Câmi'u'l-ulûm ve'l-hikem*. nşr. Şuayb el-Arnaût - İbrahim Bâcis. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1435/2014.

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. nşr. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdulkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsâr el-vâkı'a fî ş-şerhi'l-kebîr*. nşr. Mustafa Ebû'l-Gayt vd. 10 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *et-Tavdîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. nşr. Hâlid er-Rebbât vd. 36 Cilt. Katar: Dâru'l-Felâh 1429/2008.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Os mân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadis*. nşr. Nureddin Itr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1419/1998.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

Melfbârî, Hamza. *Abkariyyetü'l-İmâm Müslim fî tertibi ehâdisi Müsnedihî es-Sahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddîn el-Bekcerî. *Şerhu Süneni İbn Mâce*. nşr. Kâmil Uvayza. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999.

Muhammed Mücîr el-Hatîb. *Ma'rifetü medâri'l-İsnâd ve beyânü mekânetihi fî ilmi ileli'l-hadis*. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Meymân, 1428/2007.

Mübârekpûrî, Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf. 12 Cilt. b.y.; Dâru'l-Fikr, ts.

Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye - Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1991.

Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *Kitâbü't-Temyîz*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Riyad: Vizâretü'l-Me'ârif, 1410/1989.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Ameli'l-yevm ve'l-leyle*. nşr. Faruk Hamâde. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, ts.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2001.

Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahya b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Saklan, Bilal. *Hadis Tarihinde Muhaddis Süfîler -H. IV/M. X. Asır-*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.

Sehâvî, Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *Fethu'l-mugîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadis li'l-İrâkî*. nşr. Ali Hasan Ali. 5 Cilt. Kâhire: Mektebü's-Sünne, 1424/2003.

Sem'ânî, Ebu's-Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fî mu'cemi'l-kebîr*. nşr. Münîre Nâcî Sâlim. 2 Cilt. Bağdat: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1395/1975.

Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fevzi Hicâzî. 8 Cilt. Riyad: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.

Subhî es-Sâlih. *Ulûmü'l-hadis ve mustalahuhû*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbu'n-Nevâvî*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Yusr - Dâru'l-Minhâc, 1437/2016.

Tarhan, Enes. "2./8. Asır Mekke Halkaları". 2./8. *Asır Hadis Halkaları I*. ed. Muhammed Enes Topgül. İstanbul: İFAV Yayınları, 2025.

Taş, Mustafa. "Müslim'in *Kitâbü't-Temyîz* Adlı Eserinde Hadis Tenkid Örnekleri". *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 10/1 (Haziran 2017), 127-139.

Topgül, Muhammed Enes. *Rivâyetten Râviye Cerh Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluştur?*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Yücedağ, Rıdvan Talha. 2./8. *Asır Medine Hadis Halkaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Yücedağ, Rıdvan Talha. "2./8. Asır Medine Hadis Halkaları". 2./8. *Asır Hadis Halkaları I*. ed. Muhammed Enes Topgül. İstanbul: İFAV Yayınları, 2025.

Yücel, Ahmet. *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût vd. 30 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî. 4 Cilt. b.y.: Dâiretü'l-Me'ârifî'l-Osmânî, 1375/1955.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmusü terâcimi'l-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1423/2002.

Zürkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbâkî. *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta'*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.